

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ IV

НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ

“ДІЯЛОСЯ РОКУ БОЖОГО ТИСЯЧА СІМСОТ ПЕРШОГО...”

[I]

Діялося року Божого тисяча сімсот першого.

Над невеличкою річкою, що текла в Горинь*, була маєтність пана Яна Стельшинського; над річкою стояли невисокі некруті горби, над річкою на зугір'ї протягнулися довгою низкою хати Скрипчинців, далі починалася лощина між гір; недалеко звідти починалося друге село Гороховці, такою ж вузькою низкою, тільки коротшою, білили его хатки. На зугір'ї над Скрипчинцями стояв старий панський двір, окопаний, о[б]веде[и] старосвіцьким парканом з старими баштами — спогади про колишні татарські наїзди, кругом облягали его токи, стодоли, комори, фольварки. На річці були зайняті стави, серед густого очерету й лататтів, верб висовувались дахи двох млинів. В лощині починався чималий лісок, а на зугір'ї можна було знайти й посіви, і в їх півтретяста полів, поля й сінокоси ширилися по обидва боки річки. Усе визирало заможнo, хазяйновито. Пан Стельшинський лічив в своїй дідишні дев'яносто шість підданих, і меж ними 70 тяглих*, і з своїх ґрунтів вибирав далеко більше, як казали, над сім тисяч злотих.

В лощині, недалеко од лісу, гонів зо двоє на одшибі од села, стояла оселя Романчуків. Батько старого Романчука був колись лісничим й оселився тоді на краю лісу, потім взявся за хліборобство, але шкода було кидати насиджене місце й переходити в село. І місце було гарне, затишне; лощина була мокра і старий [з]робив собі криничку, а на зугір'ї стояла чимала пасічка.

Була неділя перед Петром [і] Павлом*, вже вечоріло, сонце сіло за зугір'я, і тільки високі верхи в лісі ще одбивалися остатнім сяєвом; над селом стояла курява од череди, лунали перемішані голоси овець, корів, кіз; в лощині вони гули м'якшими тонами, як далекий гук сільського побиту. Із лісу, з ставів потягало вогким холодом, починали озиватися на різні голоси жаби, докінчаючи сільську гармонію. В пасіці Романчуківській походжав сам старий Романчук, престарий дід, одначе ще здоровий: високий, сухий, трохи похилий. Тихою ходою обходив він вулики, поправляючи солом'яні верхи; бджоли вже зібралися на ніч, десь-не-де ще ворушилися вони коло вінець. Вечірня тиша впливала на діда, его поважне й добре лице світилося радісним почуттям, і він шепотів молитви.

— Діду, гов, діду, — гукнув на єго молодий дівочий голос з другого кінця, — йдіть вечерять.

— Зараз, Марто, зараз, — одказав дід онуці й, не кидаючи молитви, узяв свиту й бриля й пішов вузьенькою стежкою за онукою.

— Що, Гриць вернувся з ярмарку? — спитав він, домолившись.

— Тільки що повернувся дядько Охрім, казали, що він щось посварився з паном Якубом, й дядько нарікали на єго.

— Посварився? От тобі й на, з чого це він? — стурбувався дід.

— Пан почав щось гримати й замірився на єго на ярмарку.

— А Грицько що ж?

— Що, — каже, — нехай не дуже наскакує, я й втекти не зарікаюся, я, — каже, — не пришився ще [до] дівочої спідниці, як Тимко, — це він закидає, що Тимко лицяється до Ганни Ковалівни, того Коваля, що коло винниці; її сватав восени Іван Терещенко, та вона не пішла, бо боялась, що Терещиха лиха дуже, а Іван дуже слабкий, не оборонить, — щебетала Марта; дід поважно йшов перед нею, не дуже вважаючи.

— Зате хазяйство добре в Терещихи, — сказав він, — а в Коваля, крім ковадла, мабуть, і нема нічого.

Так розмовляючи, уступили вони в двір оселі; дві хати стояло одна проти другої; в старого Романчука [було двоє синів,] і він заздальгидь збудував їм по хаті, але швидко за старою Романчуковою вмерла й молода, жінка Митра, Грицькового батька, зоставивши єму двох хлопчиків — Грицька і Івана. Мартин батько Якуб тим часом оженився, і сім'я знову зібралася вкупу. Жінка Якубова була добра людина й доглядала добре за небожатами, поки не повиростали.

Уся сім'я зібралася вечерять. Був ще й дядько Охрім із Скрипчинців — прийшов попросить на поміч котрого-небудь з Романчуків.

— Не знаю, з чого, чи я погнався сіяти, чи що — от-от почне жито точиться*, а мені на сім тижні чотири дні панщини, — бідкався він.

— Чого це, — спитав старий, — ти ж на трьох сидиш?

— Я на толоці, на зажинках не був, думав вигадать, а натомість саме приспічило.

Почали балакать про господарство й поміщика.

— Це вже й остатня толока висохла¹, — заговорив Якуб, — мабуть, в корчмі сєго року горілки не стало.

— Невелика шкода за горілкою, поживишся, як собака мухою, — сказав Митро, — як вже жалкувати, дак за тими бабськими п'ятками, що видумали [по]зоторік.

¹ Сухими толоками звались ті, на котрих не поштували робітників; попереду толоки усі були мокрі — робили мовби за частування [дефект аркуша] висихали.

— Що старе згадувать, — сказав старий Романчук. — Я пам’ятаю, як колись усієї роботи було день панщини да курка, а покійний батько седіли на цілім лану сами, дак що з того, минуло та й годі. Он, кажуть, що на той рік ще один день додадуть.

— Я так думаю, — сказав Охрім, — чи не хоче пан нас заставить, дак і накидає тягарів усяких, щоб більше узяти. Ге, в нас не такий був случай — заставив пан село, грошики забрав у якогось бідолашного панка, а потім наслав шляхти, гультяїв усяких, та й забрав худобу — у тих, що заставив, на пекарні порізали, усякі чинили кривди й тому посесору, й підданам.

— Ідіть, — каже, — собі, я вже вас усіх тепер маю в шкатулі, — з тим і пішли.

— Отак маєш.

— Кому скрутиться, а нам змелеться, — сказав старий Романчук. Усі трохи помовчали.

— Що це ти, Грицько, полаявся, кажуть, з паном? — спитав Романчук. Грицько — сухий, чорнявий хлопець, понуро глипнув на діда.

— Що це, — сказав він, хитнувши головою, — він до мене присікався? “Чому, — каже, — продав дешево, не так, як Гнат? Маєш, — каже, — з своїх грошей настачити”.

— Еге, а ти що?

— Чим я, — кажу, — винен, що мені розумніші покупці трапились, й так стояв цілісінький день. Він підскакує, заміряється... А я й сказав — не махайте руками, бо й у мене єсть. Притих, — додав Грицько похмуро; очі в его світилися гнівом, можна було й справді притихнути з такого погляду.

— Не так пани, як підпанки, — сказав Охрім. — Цей Якуб і недавно порядкує, а в’ївся гірш болячки.

— Що з того, що притих, — заговорив старий Романчук. — Він сего тобі, сину, не подарує.

— І я те ж казав, — сказав Митро. — Не можеш, — кажу, — змовчати, такий приткий та гострий, наче пан. Похваляєшся втікти, думаєш, так воно легко, як язиком молоть? Хто біга, в того завше нічого нема, тому й легко, вітер повіяв та й гонить, куди хочеш, як та собака.

— Небагато й висидиш, — сказав Грицько похмуро. — Отже, скільки нас, і як працюємо, а проте — що ж, що штири воли та три полі, хіба так на слободах люде живуть?

— А він, бодай ему, справді каже, — перехопив дядько Охрім (він сам прибіг з Володимирського повіту за 3 роки*), — таки й я, мабуть, не вседжу. Вже як тікать, дак на що краще, а то й в нашій стороні трохи не так, як тут. Що замість чотирьох я три дні роблю, та гуски не даю, а тільки двох курок, а бодай воно згине. Єсть такі землі, що без пана, земля вільна, скільки хоч ори, скільки хоч засівай, усе — ліси, річки, лани, все вільне, усякий собі пан, — з запалом розповідав він.

Митро не вважав на ці кохані мрії Охріма й сердито обернувся до сина:

— Бог знає, що ти варнякаєш про тії слободи, хіба ж ти бачив, як там люде живуть? Слухай, що по ярмарках перекупки базікають. Недурно кажуть, що казаному кінця нема.

Грицько понуро седів, змовчував батькові.

— Батько твій правду каже, — заговорив і старий. — Думаєш, легко тікати? Хвалити Бога, на свому вікові бачив я доволі тих втікачок — піймають, було, часом, зтовчуть немилосердно, худобу одберуть. А то на дорозі хто-небудь худобу одбере і самого прожене або пан знайде его і назад поверне — пан панові свій брат.

— От вже не так, не верне, коли заціпив, — одказав Охрім. — От уже на що завзятий пан митинецький, а про то наш не оддав ему Микиту.

— Казав Йосип Машталір, що пана митинецького стріли на дорозі — їздив знову в Кременець скаржитись.

— Нехай, нічого з сего не буде, — допевняв Охрім.

Тим часом миска давно спорожнилася з-під галушок, надворі чисто смерклося. Діти — в Якуба було, окрім Марти, ще троє менчих, — побігли за ворота. Жаби гучно стрекотіли на різні тони. Романчуки повставали з-за вечері.

Охрім дав на добраніч і пішов, слідком за ним метнувся на село Йван. Грицько походив по подвір'ю задуманий, а далі вибіг і собі за ворота і тихою ходюю пішов до села понуро. За сей день багато трапилось ему чути й бачити незвичайного. На ярмарку зустрів козаків захожих — вони купували борошно. Грицькові страх хотілося як-небудь зачепити їх, і він забалакав з ними, козаки нарешті покликали его до шинку й випили по чарці. Це були Абазинські козаки з Брацлавщини*; недавно вони були ще хлопами, ходили під панським ярмом, а як перемінилися — пишні та горді, мов орли степові. “Не буде обертатись на всі боки, виглядаючи пана або гуменного, не журиться ні за панщиною, ні за полем, увесь світ ему вольний, куди схоче, туди й скаче, ніхто за їм не заплаче”, — міркував Грицько, заздро придивляючись, прислухаючи їх веселу розмову.

— Що, хлопче, забрав би ти краще своїх волів та продав, та з нами й потягся, аніж знову на село повертатись, спину під панські нагаї підставляти, — сказав один козак.

— На моїй спині панського нагая не було й не буде, — сказав Грицько, спашнувши.

— Е, завзятий ти хлопець, як бачу, — сказав другий. — Не минеш ти козацтва, хай лише кіт мене з'їсть, коли брешу...

Після таких розмов, такої зустрічі дуже вразило Грицька те, що почув на селі од пана Якуба, Скрипчинського дозорці. Грицько вродивсь сміливим, потай підростаючи, став гордовитим, і враз з тим потайним хлопцем —

він вродився в покійницю мати, батько его був щирий, смирний, простий чоловік. Уся кров закипіла в Грицьку й серце трепихнулось, як пан Якуб замірився на его, й він ледве перемиг себе й не кинувся на его.

Цего Якуба усе село не любило; се був якийсь прибуддий шляхтич, бідний і пригнічений, він “падав до ног” пана — й величався й був немилосердний до селян, а до того й падкий на гроші.

— Я б вбив его, — шепотів Грицько під впливом нового почуття, йдучи тепер на село, й руки ему поводила злоба.

До села було далеченько. Вечір стояв ясний, зорі мигтіли по усему небу, з села доносились пісні. Серце Грицькове швидко простигло, він не був злим хлопцем, а тільки палким. Він почав думать про ті вільні краї, про котрі марив Охрім, вечеряючи, і про козацьку волю. Це два ідеали, котрі ворушили український люд так же півтораєта літ до того, як і півтораєта літ після того. Грицько не зчувся, як опинився серед села, коло корчми. Купка чоловіків щось гомоніла на призьбі якоїсь хати недалеко звідти. Грицько потягся й собі. Кілька скрипчинських хазяїнів, не слухаючи один другого, вилічували кривди й тяжари од свого пана. Якийсь низькорослий, мабуть, захожий дядько прихильно слухав їх й раз по раз лаяв пана. Грицько помітив, що хазяїни були напідпитку — оцей самий дядько почаствував їх у шинку.

— Щоб мене та так кривдили, то я десять би раз втік, — дивувався він. Але господарі не вважали [на] его в запалі свому, і він знову сказав:

— Хіба приковано вас тутечки, адже ж не скрізь така неволя.

— Єсть воля, та як добути, панство увесь світ осягло, куди не станеш, як не пан, дак підпанок і єсть тобі, — казали скрипчинці.

— Не всі ж пани й єднакові, — відрізав дядько. — От хоч би й пан митинецький слобідку поставив, до себе перехожих закликає, я чув — на що вже луччого — два роки чисті вільготи, потім з чверти волоки — два дні, а не три, не чотири, як то у вас. Толок сухих не буде, як тепер — робите, й доброго слова ніхто не скаже.

— Як до митинського, то й до митинського.

Другі сперечались:

— Де вже ласки діждеш від митинського...

Грицько не втерпів, проштовхався на середину й закричав:

— Панове громадо, наплюйте на голову цьому дядьку, що він вас підманює. Як вже тікати, дак хіба кращого нема, як Митинці, проміняєте шило на швайку.

— Е, що ти знаєш, — засварився хтось п’яним голосом, — який приткий навчати, давно я тобі чуба наминав, — й він потягся п’яною рукою до Грицькової голови.

Дехто засміявся. Грицько плюнув і вийшов з купи. Захожий дядько щось потиху забалакав, а далі вийшов набік з кількимось і щось розмовляв.

Грицько пішов далі; над річкою чутно було скрипку, сміх і гомін; парубки й дівчата снували навколо. Грицько обминув їх, обминув далі п'яного чоловіка, котрого тягли за руку; в голові заходили трохи зневажливі думки, він чув себе чимсь вищим над своїх селян. “Ім аби тільки пореготати та потанцювати, та випити, а про инче байдуже, як то люде по світу живуть, байдуже їм панська неволя й жидівська лайка за набрані кварта”. Він знову думав про козаків.

— Е, кину все да піду за ними, — подумав він.

Ой, на горі сокіл воду носить,
Дівчинонька козаченька просить*, —

заспівав він, й думка его впала на дівчину Варку, до котрої він торік лицявся, але щось чудне діялось з ним, чогось инчого душа бажала, ему наскучали сільські вулиці й парубочі розмови, й випивка. А тепер ці почування вибухнули разом, село стало тісне ему, его тягло в степи, на волю, на слободи.

Коло хати Гаврила Коваля спинився Грицько, заглянув в садок, між кущів щось біліло. “Се Якуб, — подумав він, й знов-таки зневажлива думка пройшла в голові, він усміхнувся. — Мабуть, швидко піде, завтра рано вставать”. Грицькові хотілося побалакати з ким-небудь, розказати про свої думки, й він сів під тином на беревні й запалив люльку; довгенько так сидів він, пісні і гомін над річкою помалу тихішали, голоси чутно стало коло хати, то Коваль вертався. “Мабуть, випив”, — подумав Гриць; в садку зашамотіли кущі й над тином підвівся Якуб.

— А що ти тут лазиш, — гримнув Грицько на его не своїм, хриплим голосом.

— Тебе не питався, — одказав Якуб сердито, але розгледів зараз Грицька. — Тю, мара, — засміявся, — не мав чого кращого, як мене страхати.

Обоє пішли додому. Якуб почав розказувати про Ковалівну.

— Буду сватати восени, нехай батько що хочуть кажуть, а то її Коваль за кого инчого віддасть; Стецько з Горохівців, кажуть, хоче старости посилають.

— А ти, мабуть, Якубе, вже не побіжиш з села, — сказав Грицько, — пришився.

— Чому б і тобі не пришитись, он Варка сміється, а сама усе нудиться за тобою. “Десь, — каже, — нашого панича нема, чи не поїхав до Львова за тютюном?”

— Ет, нехай собі, — Грицько розказав братові про козаків й про дядька, що підмовляв до Митинців... — Е, змолотити хліб да забратись на вози, та й рушати, куди очі, — скінчав він, — не вседжу я тутечки, так мене й пориває.

— А як ти думаєш, чи згодиться батько, щоб я узяв Ковалівну? — спитав Якуб.

— Тю, хто про Ярему, а хто про Хому, — сказав Грицько. — Тобі аби тільки Ковалівна, а там нехай пани на спині в вас обох з нею їздять.

— Не бришкай, — сказав Якуб, — нехай-но поберемось, дак що мене тоді держатиме, тільки батько! Дід не хочуть.

— Дай часу, — сказав Грицько, — думаєш, їм панщина не остогидла, адже це дід колись на слободі седів, скоштував волі.

Так балакаючи, підійшли вони до дому.

II

Митинці, про котрі балакали в Скрипчинцях, були верстов з п’ятнадцять звідти, ґрунти пана Стельчинського сходились з ґрунтами пана Лінчицького, под[е]стату волинського*, що володів Митинцями. З-за цих ґрунтів, за суміжний ланок пан Лінчицький завівся з сусідом й подав протестацію на гродський суд в трибунал*. То був дуже занозистий Лінчицький, і про его розказували не дуже гарні речі, буцім він неправдиво узяв в посесію сусіднє село Братища. Скіль тут було правди в сему оповіданню — хто его зна, правда те, що він з сих братищецьких селян лупив мало не по сім шкур, але се була річ тоді надто звичайна. З своїми козаками та шляхтою надворною — держав він їх з десятков, й усяким гультьяйством стороннім він часом заїздив теж сусідні лани*, лякав поміщиків-ворогів й усе таке, як слід вільному шляхтичу.

Якраз оце, як ішла ту[т] суперечка за ланок, вийшла маленька оказія, з котрої потім вийшла й далеко більша. Ткач Микита з Митинців уподобав дівчину з Гороховців; був той ткач чоловік працьовитий і тверезий, батьки тієї дівчини були багатенькі, мали три воли й коняку і прийняли б ткача у прийма, але ткач, певне, знав, що Лінчицький его не випустить до Гороховців. Довго не міркуючи, ткач Микита забрав свої цівки та ляди* на віз, прив’язав собаку до воза й поночі потихеньку дістався собі в Горохівці; було то зараз після Паски; миттю справили собі весілля, й усе наче б собі пішло своєю чергою. Та тривай!

Пану Лінчицькому тоді пропала справа в гродському суді. Він припрохував п[ана] Стельчинського одкупного, але той не схотів, і Лінчицький, давши справу до трибунала, задумав інчим способом допекти своєму сусідові; ткач Микита дав до того добру зачіпку. Пан Стельчинський сказав, що не видасть его; Лінчицький протестував у гроді, їздив возний в Гороховці свідчити за того Микиту, але інше було на думці в Лінчицького. Оце в червці у дворі его митинським з’їздили[ся] неосілі шляхтичі і якесь несвідоме гультьяйство з околиць, котрі б усе щиро смоктали митинську горілочку вкупі з надворною шляхтою Лінчицького, поки не ховалось, розлізшись по

клунях та токах на спочивок, і надавали жаху селянам своїми зачіпками, чи слід, чи не слід витягали свої шабельки.

Котрийсь з слуг панських їздив на ярмарок і розказав панові, що бачив козаків, тих самих, з котрими частувався й Грицько Романчук. Пан Лінчицький зараз послав єго верхи на ярмарок завітати тих козаків у Митинці, на заїзд. На ярмарку їх вже не було, розпитуючи, той слуга — пан Комарницький, знайшов їх на попасах коло чиегось стога, над огнищем кипів казанок з кулішом, козаки хропли навколо після випивки, й тільки один, куняючи, наглядав за казанком і за конями. Козаки приїздили за баришом, а до того — ще й закликати охочих до козацьких слобід; Комарницький мусив почекати, поки куліш зварився й козак побудив своїх товаришів. Козаки з охотою далися на мову Комарницького, тільки попередку мали одвезти борошно й обіцялись привести ще й інших козаків.

Справді, через три дні — було це перед Іллею*, — приїхало п'ятнадцять козаків, хлопці не дуже чепурні, а проте сміливі та жваві. Панове шляхта, забувши свій шляхетський гонор, почали вкупі чаркуватись на широкому дворі пана Лінчицького, а той зараз подав звістку у Скрипчинці, щоб охочі до мандрівки прибрались.

Козаки вешталась наоколо, але хто б їх спізнав і одрізнив од селян. Грицько зустрів якось і своїх знайомих коло Скрипчинців.

— Чогось ви сюди завернули? — спитав він.

— Кличуть на поживу, а ми добрих людей не цураємось, — засміявся козак. — А ти мандрувать не збираєшся?

— Куди це тепер мандрувать, хіба восени, ще ж коло хліба не впорались. А що?

— Нічого, так питаю, — вильнув козак, догадавшись, що Грицько не з мандрівців.

— Йшов би краще до нас, Грицьку.

— Піти не велика штука, да що з того; якби усім нам перебратися до вас на слободи, дак не хочуть.

— Атож то й є. Як застрягне чоловік, дак і дума, що нема вже й кращого на світі. Дивись і ти, Грицьку, поки сам, поти тобі йти звідси, а як ти так будеш собі міркувати, а далі женишся, то й пропадеш ні за копійку, зостанешся навек гречкосієм.

— Ну, сего не буде.

— Так думаєш, мені тебе шкода, що хлопець добрий, а то що мені з того, чи ти підеш, чи ні. Он з Глибокова — чув, може, п'ять чоловіків ідуть, нарадив я... Чи, може, дівчини шкода? Це, бра, не козацька справа.

Козак поїхав, а Грицько пішов мовчки додому.

— Ні, се б мене не вдержало, — сказав він сам до себе, понуро чимчикуючи додому. Думки про волю, про землю без пана заповняли єго

голову оцей час з самого того дня, як був він на ярмарку, й тут він почув, як міцно держав его рід. Єму було якось сором кинуть усіх тут і піти. “Я піду, а вони собі тут нехай тягло до віку тягнуть, чи роблять панщину на пана, чи роблять на себе, багатіють — панові користь, чи пропивають — знову на пана, дітей плодять — панові, тільки як вмруть, то вже пан не покористується”. Щоденне звичайне сільське життя, таке тихе, покійне, розмірене, здавалося єму ярмом тепера, піччю залізною єгипетською.

— З ким це ти розмовляв, здається, нетутешній? — спитався батько, що проминув его, їдучи.

— Се козак, захожий.

— Чого він тут уродився?

— Закликали, кажуть.

— Вже, мабуть, не на добре, — сказав батько, помовчавши. На що добре козаків не закличуть.

Грицько мовчав.

— Що, може, й тебе підмовляли в козаки?

— А якби й так, чому б мені козаком не бути, чому нам усім не йти на слободи козацькі? Мабуть, з козака більш проку, аніж з гречкосія, тільки панські комори та шпихліри сповняти.

— А що доброго, як попадеш, нарешті, на панську шибеницю?

— Краще мені на шибениці пропасти, як спину під ікономські канчуки підставляти, — сказав Грицько з запалом.

— А ти таки не змовчиш батькові, — сказав Митро і пішов до хати.

Грицько мовчки пішов до обори. “Ні, се мене не вдержало б”, — міркував він, згадуючи козакові речі про дівчину і пораючись коло волів.

— Що, коню, підемо в козаки? — обернувся він до коня й поляпав его рукою по спині. Той покинув їсти сіно й сторожко повернувся до его, наче хтів розпитати. “Добрий буде козацький коник”, — подумав Грицько й пішов веселіший до хати.

Йому допікало і сердило те, що сім’я так сперечалася з його коханими думками. З Якубом він більше не розмовляв, єму було не до мандрівки, він трохи не щовечора бігав на село й потім цілий день ходив невиспаний.

— Підожду до осені, — сказав вголос Грицько, нехай Якуб ожениється, а не схочуть — помандрую до козаків.

Стельчинський не знав нічого ні про козаків, ні про підманювання его селян. Через день після сего вночі Лінчицький з своїми людьми виїхав з Митинців. Попереду їхав він сам із шляхтою, потім їхало кільканадцять порожніх возів, за ними козаки. Було хмарно й темно, дорогою нікого не попали; потиху, придержуючи зброю, щоб не брязкала, над’їхали вони до

Скрипчинців. Лінчицький, а за ним й усі спинились і прислухались. Тиша була, село спало, потомившись; вогкий туман окутав его; десь закричали гуси, сполохнувшись, може, почувши тхора. Кілька слуг з возами рушили попереду, вони дали знати мандрівцям, серед тиші чутно стало рух і метушню; рипіли ворота, вози потиху виїжджали на вулицю, хліб, що не встигли змолотити, зложили теж на вози, до котрих прив'язано було коров, телят; жінки й діти держали гусей, курей; що не забрали на свої вози, покладано на митинські; хазяйство було невелике, здебільшого мандрували люде не дуже заможні, що сподівались поправитись на вільніших хлібах митинських. Вози потиху збиралися під річку чималим табором.

— Ну, рушаймо, — сказав Лінчицький, — навідаємось в гості до его мости. — Усі засміялись, переїхали греблю й поїхали на зугір'я, де стояв панський двір.

— Трохи не забувся, — спинився Лінчицький, — треба ж злапати того втікачку, Микиту; їдете ви втрюх, — сказав він слугам, а сам з остатнім військом поїхав на двір.

Двір в Скрипчинцях був старосвітський, збудований ще в неспокійні од татар часи. Круг панського двору викопано було рів, й вал насипано, на ему огорожа з паль дубових, на ровах невисокі дерев'яні башти у два поверхи, усе оце вже пообсипалось й потрухло, з башт поздіймали невеликі гармати, що стояли тут, й вони були тільки шопами, коморами тощо. Панський будинок був невеликий: три покоя, посередині сіни, криті гонтом, кругом двору стояли — стайня, возовня, шпихліри, далі за огорожею — хліви, комора, тік стояв збоку двора, огорожений високим плетнем. Перед двором — невеликий фольварок з хаткою й усякими хазяйськими будинками. Два сторожі з села — чергові — стерегли двір і тік й, постукавши в дошку, тепер куняли, присівши в кутку.

Митинське військо без великого бешкету розчинило фільваркову браму, але двірська була міцна й добре зачинена, стали її розбивати сокирами. Сторож метнувся до брами, але побачивши купу кінних, — а в потьмі ему привиділась сила без ліку, — зарепетував й вдарився бігти двором, в пекарні заблимав каганець, але не виглянула ще перелякана дворня, а вже митинське військо приступило до дому, брязнули розбиті шибки. Пан Стельчинський спросоння метнувся на горище, жінка з дітьми метнулася через пекарню на город, слуги, челядники лякалися, [тікаючи] хто куди зможе перед нічним страховинням. Одного злапали й почали бить, щоб сказав, де пан Стельчинський. Буйна юрба ввалилася в покої.

— Мосці пане Стельчинський, просимо вітати, — гукав Лінчицький, насміхаючись.

Пан Стельчинський мовчки трясся, притулившись за комин на горищі, й просив Бога, щоб нікому на думку не прийшло лізти на горище; шляхта

метнуласть до комори, до льоху, шукали горілки, козаки клопотались за инче — вони розбили шпихліри й набирали на вози муку, хліб немолотий, крупу, усе, що траплялось, инчі з їх знайшли паку папірів усяких п. Стельчинського й почали дерти їх на шматки й розкидати по подвір'ю — се була сама любя здобич гля козаків і селян.

Тим часом наближався уже день; метушня, галас побудив селян; ті спочатку боялись, прислухувались тільки, але не бачучи нічого страшного, схаменулись, деякі повиходили на вулиці, щоб розпитати. Це помітив швидко Лінчицький.

— Годі, рушаймо, люди ворухаться, — й він почав гукати людей. Мусили кидати барильця з горілками, медами та наливками й сідати на коней. Уся юрба з криком, піснями рушила з двору; побачивши їх, селяне миттю поховалися.

— Де ж ті, що в Гороховці пішли? — спитався Лінчицький. — Що це за розгардіяш?

Справді, розгардіяш був великий. Вівці, корови, наскучивши[сь] стояти прив'язаними, кричали, чоловіки й жінки гомоніли, зібравшись в купи, селяни понадходили й собі до них й тепера дали врозтіч, побачивши митинську юрбу.

Де ж були ті троє слуг? Вони знали хату Микити-ткача й потяглися просто до неї. Один остався на подвір'ю назирати, а двоє пішли до хати; вона була зачинена, стали стучать — не одмикають, стали ламати засув, ввійшли — сам тільки старий, тесть Микитовий.

— Де Микита, де дочка? — узялися за єго, смикають. Старий мовчав.

— Та вони, мабуть, на горищі — дивись, драбина на бік схилилась, — догадався один, обоє полізли на горище й звідти витягли Микитову жінку й мати її, Микити не було.

Він спав у клуні; почувши гуркання, він прокинувся, вгледів людей на подвір'ю й, подумавши, що щось воно не гаразд, не зчувшись, вдарився навтікача. Але той слуга, що наглядав, уздрів єго й догнав. Видима смерть страшна, з жаху Микита налапав якогось цурупалка й нарешті так вдарив свого ворога по голові, що той пустив єго. Вже Микита перелазив через огорожу, але єго [зупинив] враз страшний покрик жінчин, котру вхопили слуги. Не стямившись, він витягнув з огорожі кілка і кинувся до хати, в сусідніх хатах заворушилися й собі і бігли на поміч.

— Се непереливки, — подумала шляхта і, покинувши Микитину родину, посідали на коней і побігли до Скрипчинців. Але корчма спинила їх на дорозі. “Після клопоту слід випити”, — подумали вони й стали грюкати в шинок.

— Одчини, бо розіб'єм, — кричали вони.

Жид боязко одчинив і зараз одхитнувся, побачивши збройних людей. Скоро розчинені двері зуздріли й селяне й за ними сюди ж потяглися.

Але нарешті зібралися всі докупити й помалу потяглися знову через греблю до Митинців. Попереду тяглися довгою валкою високо накладені вози скрипчинських мандрівців. Жінки й діти гнали овечат, несли птицю усяку, собаки й собі слідкували за хазяєвами, ішли вози награбованого борошна, а за ними козаки, слуги, колихаючись од похмілля на конях. Уже розвиднілось. Широкі рожеві смуги засяли на сході, повіяло холодненьким раннім вітерцем, вівці, корови кричали в хлівах, пориваючись на пашу. Сільський день уставав свіжий, гарний, чистий, такий, як завше, не вважаючи ні на людську кривду, ні на уяке поганство.

Пан Стельчинський довго прислухувався на горищі, але, не чуючи, не бачучи ніякого більше бешкету й страху, осмілився злізти униз. Серце в его заболіло, як вгледів він навколо все одчиняне, розбите, пограбоване, пожоване, й губи его шепотіли усякі лайки й клятьби на голову п[ана] Лінчицького й его челяді.

— Але де жінка, де діти, — турбувався він, — чи не заподіяли їм чого вороги?

Пан Якуб, що прибіг і собі звідкись, заспокоїв его, що пані з дітьми на городі, в мак сховалися, і що він зараз їх приведе. Пан Якуб, мабуть, теж переховувався десь на городі, бо суха рослиннь поначіплялася до его вбрання. Дехто з челяді вже побував і на селі.

— Знаєте, пане, митинські викотили в нас людей.

— Скільки?

— Кажуть, двадцять чоловік, з худобою й усякими пожитками.

— Й усе збіжжя забрали з двору, — додав другий.

Пан Стельчинський тільки махнув руками.

— Що ж робить?! — сказав він.

— Нічого не вдієш; з ними було більше як двадцять чоловіків, усі в зброї, нічого не зробимо з ними, треба скаржитись у грод.

— Ні, сего не буде, — одказав Стельчинський, спихнувшись, — не дам я ему сміятись з мене. Що ему грод, нічого з того не буде. Це не прийшов час, я ще ему покажу. Скоріще сідлайте коней та оповістіть селян, у котрих коні є і зброя, поїдемо навздогін, треба одбити. Нехай мене краще вб'ють, а я свого їм не попусти. А ти, Яцьку, їдь до Гривах да запроси пана Крабчинського якомога скоріще сюди поспішати. Бо се річ, скажи, посполита: сьогодні нам, а завтра їм. Ну, що ж ви? — сказав він, побачивши, що челядь чогось мнеться. — Може, боїтесь тих митинських гультаїв, чи з переляку вже й забули слухатись? — додав він сердито.

Стельчинський виніс з комори кілька рушниць, шабель, слуги тим часом привели коней з левади, де вони паслися, окульбачили п'ятеро коней.

Стельчинський крутився, сидючи на коні, нетерпляч его брала.

— Вони доберуться до Митинців перше, як ми виберемось, — сердився він.

— Не поспіють, пане, в їх вози, й важко накладені, — сказав Якуб.

Пан виїхав за ворота, дожидаючи кінних; через кілька часу видно стало з п'ять чоловіків, котрі скакали до двору.

— Це на сміх тільки, — промурмотів він, сіпаючи на обидва боки поводи. — Ідьте та поганяйте до греблі, та збирайтесь скоріще, — крикнув він Якубу й инчим й метнувся сам на село, до лощини. Але в тій стороні, куди він метнувся од нетерплячу, все здебільшого жили такі, що й зовсім коней не мали. Погнавши одного до греблі, він згадав, що в Романчуків троє коней, й погнався за село до їх оселі.

— Гов, хто там, скоріще, — гукнув він, гучно ляскаючи нагайкою по перелазу.

Дмитро лагодив паровоза й миттю вибіг.

— Сідайте втрюх на коні, та мерщій, хутко.

— Грицька й [у автографі пропуск] нема дома, на полі, пане, а батько не здужає їхати, — одказав він, низько вклонившись.

— То побіжи на поле та заверни.

— Але далеко, хутко не можна, пане.

— Та хутчій збирайся, хто єсть, а третього коня візьміть, то посадимо кого-небудь. Та як єсть рушниця або добрі вила, то візьміть.

В Романчукову оселю не досягли ні галас, ні гармидер нічний, і вони нічого не знали про ту прояву. Грицько з дядьком і Мартою вранці вибралися косити просо, Дмитро з Якубом збиралися на панщину, на возовицю. Якуб звечора, підждавши часу, заговорив з батьком.

— Я, батьку, свататись хочу.

— Підожди вже до осені, — усміхнувся батько. — А в кого? В Коваля?

— Авжеж, у его.

— Не знайшов кращої, — пожартував знову батько. — Тут, сину, треба жіноцького ока, якби мати твоя, покійниця, жива була, вона б тобі порадила. Про мене, сватай, тільки тітки спитайся.

Од сієї розмови Якуб став такий щасливий, що й сказати не можна, его добра душа так і плинула од радощей.

Якуб спав ще в клуні, батько насилу добудився до его. Він сів на коня, не розтямившись гаразд.

— Що се таке? — спитав він батька.

— Не знаю, мабуть, чи не злодії забрали худобу.

— Ну бо, хутчій, — гримав Стельчинський. У Дмитра була стара рушниця, у Якуба тільки сокира.

Усі троє поскакали до Скрипчинців. Коло греблі зібралося з двадцять кінних, шляхта з рушницями, шабельками, селяне — хто з вилами, хто з ратищем, хто з сокирою, охляп на конях. Стельчинський кинувся дорогою на Митинці так швидко, що скоро селяни поодставали далеко, він мусив подождати.

— Хутчій, — гримнув він хрипко, махнувши високо нагаєм.

Усі поскакали. Селяне, не звиклі до сего, ледве поспівали, міцно взявши коней за гриви й високо підскакували на неосідланих конях, підганяючи їх каблуками. Од'їхали з чотири версти й далеко, версти за дві побачили серед рудої стерні, під лісом, сіру смугу, що куріла й ворушилась.

— Це вони, — крикнув Стельчинський. — Ну ж, хлопці, треба одбити своє й прогнати цих драпіжців.

Дмитро встиг, скачучи, перемовити по кілька слів з чоловіками, а остатне догадався; на серці стало невесело. “Пропадеш ні за цапову душу, де ж таки нам проти козаків”, — думав він, але покійно скавав, силкуючись, щоб не одстать од пана, й ні разу не впало на думку єму, щоб спинитись, або, змовившись, завернути назад пана.

Тим часом митинські здалека зуздріли погоню й поспішали до лісу, де були вже Митинські ґрунти. Між людьми пішов гармидер, напав страх. Скрипчинських здавалось далеко більше через те, що їхали вони довгою непорядкованою лавою. Діти підняли де-не-де рев. От і край лісу, чагарі, куці терну і ліщини, а далі струмки, білі берези. Скоріще в'їхали в ліс, волів випрягли, зробили щось на кшталт табора: вози повернули боком проти поля, всередині поставили волів й инчу худобу, чоловіки поставали за возами, а дехто під вози сховався. Лінчицький з своїм військом виїхав на край лісу.

— Ану, панове, забийте добру кулю да завитайте добре скрипчинську вельможність, — сказав він.

Пан Стельчинський поспішав з своїми, нічого не гадаючи; між чагарями й деревами митинських не було видко, не було видко, що вони поставали лавою проти їх. Вони наблизились зовсім до лісу, аж разом вдарили їм назустріч густо з рушниць й инчої стрельби. Один з Крабчинських, що гнався попереду з Стельчинським, впав з коня, підстрелений; коні, то підстрелені, а то незвиклі до стрільби, метнулись на всі боки врозтіч. Вся скрипчинська купа з переляку повернула й дала чимдужче драла назад. Побачивши те, Лінчицький з своїми вдарився доганяти їх. Почалась страшно гидка, немилосердна бійка. П'яна челядь, шляхта, козаки, розпалені бійкою й гоньбою, сікли шаблями людей і коней, кого доганяли, били рушницями, стріляли, хто поспівав набивать. Один за другим з скрипчинських падав з коня й зоставався на дорозі. Стельчинський гнався без шапки, скривавлений.

В Дмитра Романюка був добрий коник й біг, як не біг ні перед тим, ні після того, випереджаючи инчих. Дмитро, взявши свою рушницю під пахву,

всилкувався не впасти й без увагу мурмотів “Господи, помилуй”, не чуючи і сам себе. Вже скрипчинські горби видко стало й він, зрадівши, поглянув на всі боки, щоб подивитись на Якуба, але его не було ні попереду, ні навколо. Він спинив коняку й оглянувся назад — Якуб зостався позаду, під козаками, він зараз впізнав его рябу кобилку. В вухах загуло в Дмитра.

— Панове, рятуйте, адже ж мій Якуб зостався, — крикнув він; ніхто не вважав, навіть не чув его покрику. Не зчувшись, він повернув коня. Якуб біг на его, коняка підстрелена дуже кульгала; перед очима в батька якийсь рубнув Якуба по плечу, що той пустив свою сокиру, й вдруге, Дмитро підвів свою рушницю й вистрелив, руки в его тряслись, й в ту ж мить наче хмара якась з гуком, з громом обняла его й застлала все чисто. Дмитро впав і зомлів, підстрелений.

III

На оселі Романчуків було тихо, мирно. Вирядиши Дмитра й Грицька, тітка Явдоха почала поратись коло печі, діти малі послала хто [в] череду до громадської [худоби], хто гусей пасти. Старий Романчук щось нездужав вже кілька днів — спину чогось було тяжко зігнути, нудьга его брала. Він цюкав щось сокирою коло повітки, але швидко спина заболіла й він спере-сердя кинув й сокиру, й цурупалки, що одрубав.

— Та киньте, батьку, спочиньте вже який час, — гукнула до него Явдоха. Вона покоришила буряка й усячину, поставила горщика в піч й зібралась піти поки що на город. Дмитро, збираючись, сказав, що їдуть на злодіїв, й вона не турбувалась за них. Але їй стало цікаво піти на село й розпитать про чоловіків. Вона гукнула до старого Романчука й почимчикувала. На селі було не так спокійно. Ніхто не поїхав на панщину гля сієї оказії й посходилися ще попереду коло греблі, сюди поприходили й жінки тих, кого забрав Стельчинський. Йшов гомін й гармидер без кінця, дехто з жінок голосив, не вважаючи на пані Стельчинську, що й собі прийшла сюди. Так простояли недовго; туди сім верстов пробігли швидко, а звідти ще скоріще, тікаючи од видимої смерті; не пройшло й години, а вже серед куряви швидко з’явилися то бліді з переляку, то скривавлені од враз скрипчинські кінні. Та страшна погоня була на п’ять верстов. Тільки побачивши скрипчинські верби, повернула митинська тічка. Двадцять дев’ять кінних виїхало з Скрипчинців й вісімнадцять тільки прибігло назад. Пішов галас, лемент.

Тітку Явдоху перестрів Охрім на дорозі.

— Тітко, кажуть, ваших забито.

— Ой, лишечко ж мені, — заголосила Явдоха, — а я й не чула нічого.

— Вибили митинські, там багато кого вибили, нехай царствують. Скажіть Грицьку, щоб волів запряг та поїхав за ними.

— Адже ж нема нікого дома, будьте ласкаві, дядьку, хоч ви запряжіть.

Охрім почувався; він тільки намірявся замість панщини чкурнуть собі до гречки, що вже перестоялась.

— Та ходім вже, — сказав він нарешті, — яка вже тут робота.

Віз стояв коло воріт, Дмитро викотив і налагодив, збираючись на возовицю. Охрім запряг і намоєстив соломи, щоб привезти сього хазяїна як слід. Старий Романчук потягся в пасіку, тітка Явдоха плакала.

— Ну, тітко, сідайте, удвох... спосібніше не буде, — сказав Охрім. А ви, хлопці, біжіть на поле до батька, та скажіть, щоб скоріще йшов.

Воли бігли помалу з порожнім [возом]. Пройшла половина довгої, довгої години, поки виїхали за греблю, на гору, на той шлях невеселий. Вони зустріли, як везли панського машталіра Яцька й ще двох чоловіків. Митинські поздирали з сих, що було кращого; забрали зброю, здорових коней, чоботи й шапки.

— А дивіться, тітко, чи не Дмитро се, — сказав Охрім.

Явдоха злізла й, тремтячи, повернула чоловічого тулуба. Охрім не помилився, то справді був Дмитро; він лежав босий, без свити, лицем впавши в куряву, его встрілили в живіт, а після того побито ще, так пхнуто его було з коня. Він здавався зовсім мертвим. Якубова кобила ряба з перебитою ногою лежала недалеко, а коло неї Якуб, увесь скривавлений, — рани були неглибокі, та широкі, й він теж зомлів, але гучно застогнав, як стали его класти на воза. Дмитро не подав голосу. Потиху йшли воли, Явдоха гірко плакала, йдучи за возом. Романчуки жили завше в добрій згоді, Явдоха любила Дмитра, як брата, а Якуба, як сина, на її очах зріс він. Не ждала вона цього, не гадала, що замість весільного поїзда повезе Якуба, як сніп, на возі.

Привезли, поклали в хаті на лавках. Охрім, впоравшись, побіг до своєї гречки. Явдоха стала гріть окріп, втираючи сльози щохвилини. Якуб дуже стогнав і крутився, Дмитро лежав, як перше. Вже опівдні прибігли Романчуки з поля; вони не поїняли попереду віри хлопцям, але чутка про сю прояву нарешті залетіла й на поле. Грицько кинувся був бігти в містечко до цілюріка й пішов позичать коня, але сказали, що пан вже послав. Марта чогось пішла за хату і нагло спіткала там діда. Він сидів на землі, блідий, аж зелений, і потиху стогнав. Явдоха кинулась до него з плачем:

— Діду, що се ви, ви слабенькі, чи що?

— Ох, як побачив я їх, так в мене наче серце ввірвалося, — ледве промовив дід. Марта гукнула Грицька й довела діда до хати.

— Ще не доволі двох, — плакалась Явдоха, — Господи, який то день сьогодні, бодай его не було. От що мені снилось, що в хаті стеля провалилась.

Загріли воду, обмили Дмитра й Якуба; Дмитро все лежав, тільки що серце тріпалось трохи. Дід сидів мовчки на лавці, блідий, як мрець. Здорові Романчуки тинялися, не знаючи, що робить, і нарешті пішли знову косить.

Перед вечором, впоравшись в панському дворі, цілюрик, котрий в ті часи був разом і хірургом, і лікарем, навідався й до Романчуків. Се був міщанин, свій брат, і трохи дотепний. Він перев’язав врази й за Якуба за-спокоеїв, що вичуняє напевне, а Дмитро вмере — йому живіт пробито, з сего вмирають часто дуже. Старому Романчуку похвалявся п’явок поставить, але той не схотів, й тим лікарство те закінчилося.

Ввечері, як поприходили з поля, Дмитро таки очунав. Він довгенько озирався навколо й придивлявся до домашніх.

— Якуб живий? — ледве промовив він.

— Живий, одужає напевно.

Якуб подав голос й собі, щоб заспокоїти батька.

— Хвалити Господа! А я вмру... та нічого. Батьошку треба... Се твої козаки, синку, — прошепотів він, помовчавши, ледве чутно, але Грицько почув, зблід й одвернувся, хоч батько казав, не докоряючи. Якесь невиразне, гірке почуття вхопило Грицька за душу, він не встояв в хаті. Коло порога лежала сокира, він вхопив її й з усієї сили на чверть всадив в суху дубову колоду, що лежала тут-таки. Кого б хотів він покарати, на кого лютувало серце, він і сам не знав, але его запал трохи простиг з сим рубом і, трохи проходивши[сь], він знову вернувся. Романчуки розійшлися; дід вклався спати. Дмитро лежав, заплющивши очі. Грицько потиху підійшов і поцілував батька в руку, холодну, вогку. Батько позирнув тільки і тим одказав на его ласку...

Що ж тим часом поробляв пан Стельчинський? Він попробував лягти, спочити, але не міг; голова боліла й нила — его вдарили рушницею. Злість на Лінчицького, шкода за викочених селян, за забрані, понівечені коні, за обдерті причандали, з него самого зняли добрий срібний пас з шаблею, рушницю, лядунки й усе таке. Він не втерпів і сам, зав’язавши голову, поїхав з хлопцем до Луцька, за возним. На дорозі спіткав він такого ж, як сам. Ночувать пристали в корчмі, старій і невеличкій, на обидва боки сіней по кімнатці — ув одній шинок, друга для панів проїжджих. Тут вже седів якийсь пан, теж замотаний хусткою, й заливав страву й лихо горілкою. Привітались, розбалакались.

— Пан до гроду?

— До гроду, тепер за возним. А пан?

— До гроду, з повіту Житомирського.

— Чого то пан так далеко до гроду?

— Не можна инакше, пані каштелянова Волинська заїхала село й постановила на всіх шляхах челядь, щоб не пускать до гроду.

— Заязд, проше пана, і в мене заязд.

— Тільки на чвертий день прокрався сюди, й то чужим конем.

— З тих заяздів не можна буде жити. Тих всіх викотців та свавольних, якби мали добрий уряд, треба було б перевішати, всеньких.

— Хай пан вибачить, не стало б і мотузу, — одказав житомирський пан й, зрадівши своїм жартом, дав Стельчинському на добраніч.

Возний був дома й, забравши собі двох свідків (*majoris gratia testimonii* [задля більшої достовірності свідчення]), як завше, двох шляхтичів, рушив до Скрипчинців. Поїхали до двору, там подивились на шляхтича Кробчевського, цілюрик сказав, що вмере, его всего було побито й порізано, возний [нараховував] чотири великі врази од шабель, а 7 знаків битих од обухів. Було ще троє побитих, тільки не так дуже. Пішли на село, звідти до Романчукової оселі. Подивились на Якуба, на Дмитра, в того боки були сині й кровною підійшли, бо побили его рушницями, не догадалися, що й так насмерть встрілили. Він тяжко застогнав, як его стали повертати та оглядати. Возний питався, хто его побив, Дмитро нічого не одказував. Грицько стиснув зуби й вийшов, гучно стукнувши дверима.

— Хоч би вмерти дали спокою, — промурмотів він й пішов по надвір'ю, поки не вийшли пани з двору. Передивившись до битих і різаних, Стельчин[ський] розворушив свою злість на Лінчицького й его заїзд і почав лаять увесь уряд лядський й усю Реч Посполиту.

— Цего не бува й у невірних турок, краще мені під султаном бути та наруги не приймати, що мені за користь з шляхетських вольностей, як кожен драпіжця, не думаючи ані про *publicum bonum* [суспільне благо], ані вважаючи на урядові установи, має з мене знущатись, — метикував він сердито й знову пожадав, аби усих тих, що заїзди вчиняють й підданих викочують, перевішати разом.

Пан возний дуже звик до усіх цих грізних міркувань з різними варіаціями на таку ж саму тему; він думав про вечерю, яку має поставити їм пан Стельчинський, і добрий спочинок — велику втіху пану возному в его непосидючому “собачому” життю. Й він тільки подумав одказати, заспокоюючи розгніваного пана:

— Грод то все розбере по правді, не пільгуючи, але по законному слову.

Другого дня і Стельчинський, і возний збиралися в Луцьк, до гроду; Стельчинський, як перше, був з зав'язаною головою, хоч вона й пригоїлась; ця пов'язка підходила до сердитого лиця ураженого пана.

Пан Якуб підійшов до его.

— Гречка зовсім сиплеться, пане; ці дні панщина була така, бодай не казати, тих викочено, а тих побито, а ще більше лінуються й не йдуть, зрадівши тією проявою.

— То зжени, як знаєш, — нетерпляче одказав Стельчинський.

— Я думаю намість побитих та викочених нарядить, хто зостався, щоб одбували їх панщину; в Беднаруса зостався брат, а в Романчуків — брат і син...

Пан Стельчинський не став слухать і пани рушили в свою мандрівку до городу.

Через три дні, після першого Спаса* пан возний із своїм товариством вже прямував до Митинців з позовом на судові рочки*, що мали бути після другої Пречистої*, до пана Лінчицького і до его помішників, шляхтичів й козаків, до викочування од его специфікованих, з імен й прозвишок ему самому свідомих. Пан возний з товариством жваво поїхав з Луцька, але що наближалися до Митинців, то губили свого хисту. Пана Лінчицького знали за доброго шляхтича, що свої вольності пускав на всі заставки й своїй волі не мав спину, а од таких людей нікому так не попадало часто, як дрібним урядникам, — на кшталт сказати, возним. Се дуже добре [знав] і наш пан возний.

Шляхтичі їхали верхи нешироким шляхом, що крутився серед розкішних лісів, не зазнавших лиха од гут та буд*, що поїдали тоді ліси не гірш од сучасних залізниць; доща давненько не було й густа курява, підіймаючись з-під коней, густо окривала притомлене товариство. Ліс рідішав і крізь стовбури стало пробиватись небо.

— Це Митинці, — сказав возний і спинив коня.

— Митинці, — додав другий. — Як би дізнатися, чи дома пан Лінчицький.

— Чи дома пан Лінчицький, як его, — сказав третій; усі троє мовчали, заміркувавшись над питанням.

Звернувши з дороги під дерева, возний викресав огню, а другий одв'язав од кульбаки обшиту шкурою пляшку й почастував товаришів.

— Добре пече, — похвалив возний; всі троє смалили люльки й мовчали. По дорозі оддалека застучав віз.

— Це можна буде розпитатись, — зрадів возний і, покинувши шляхтичів, поїхав назустріч. То був жид з борошном.

— Звідки ти, жидцю? — спитав возний.

— З Митинців, вельможний пане, — одказав жид, низько вклоняючись, й зняв свою шапку.

— Чи не знаєш, дома пан Лінчицький?

— Чому не знать, тільки їх нема дома.

— Чи не брешеш ти?

— Ну, ну, нащо брехать, поїхали зранку.

Возний замахав рукою товаришам, щоб їхали. Се був найлуччий случай для возних: покласти позов за небитністю в хаті, або й втикнути в ворота, об'явивши про его челяді або селянам, й втікти од свавольного пана.

— Нема, каже, зранку, треба поспішать, щоб як-небудь не вернувся. Ой, хоч би Мати Божа помогла нам од сего драпежці втікти.

Але жид помилився. Пан Лінчицький зовсім зібрався їхать, але зостався з-за своєї шляхетської братії. Ця братія вже допекла йому добре. Заbrane в Скрипчинцях добро швидко опинилося в скринях і коморах митинських корчом, й панове шляхта стали справляти свої тріумфи на́бір, похваляючись розбити шинки; заїзд розворушив у їх п'яну відвагу, а прогнати їх й посердитись Лінчицький не хтів, не знаючи, на який бік повернеться справа з Стельчинським й чи не треба буде нового заїзду, щоб втихомирити сусіду, як розходиться. З козаками він вже посердився: ті хтіли ще заплати за свою послугу, Лінчицький не давав, і вони пішли, побивши йому остатні шибки в будинку й кухви з горілкою в панському льосі. На бочку меду знайдеться ложка дьогтю, так і ці суперечки з шляхтою й козаками докучали й не давали тішитися своєю перевагою над остилим сусідою.

Возний з шляхтичами прив'язали коней і пішли на ганок.

— Дома пан? — спитав возний.

— Дома, в покоях, просимо пана.

Возний зблід од сієї наглої звістки й рука повисла, котрою він витяг був уже позов. Він оглянувся навколо, але втікти вже жодним побитом було не можна — сам пан Лінчицький вже з'явився в сінях.

— А що вам треба? — спитався він.

— Позов, — почав возний, одхаркавшись, — од пана старости луцького, — але Лінчицький не дав йому докінчити.

— Позов, — закричав він грізно, — се ти мене позовом прийшов частувати? Чи не хочеш сам з'їсти, з'їж і подавись!

Возний мовчки стояв, переминаючись, не знаючи, що сказати.

— Що ти стоїш, їж, такий-сякий, кажу тобі, а то вб'ю, — й Лінчицький вхопив за комір возного, а другою рукою вийняв шаблю і став махати над головою.

Возний попробував перевести те на жарт, але, бачучи над собою голу шаблю, почав жувать товстий папір позову, давився й кашляв, так що сльози текли з очей, й усе те надавало щирого реготу панам і шляхті, що дивилась на цю цікаву лицедію.

Возний жував дуже помалу.

— Треба щось дати йому на запивку, — сказав хтось з шляхти.

Ця думка припала дуже до смаку пану Лінчицькому; зараз засунули руки в кишені панові возному й з великими радоццями витягли чималий каламарчик, котрий возний завжди возив з собою.

— Ану, проше пана, випий на здоров'я, — сказав Лінчицький, одіткнувши каламар і нахиливши его до рота возному. Возний мав чорнило за отруту, — може, воно й справді таке було. Страх перед смертю надав йому сили й він вирвався з рук дужих челядників, що держали его; але зараз

вхопили его знову, пригнули до землі й забрали голову на серп. Од переляку возний зомлів й, роззявивши рота, скаменів, блідий, як мрець.

— Тю, — вилаявся пан Лінчицький, — який легкодухий. Візьміть его до криниці та полийте.

Се було новою потіхою для челяді. Через кілька хвилин пан возний очуняв, увесь залитий водою, мокрий, як риба. По слову Лінчицького его висадили на коня.

— Ну, вертайся собі, звідки прийшов, — сказав Лінчицький ему на дорогу, — да вдруге з позвами своїми до мене не лізь, а то ще не так нагодую. А свому Стельчинському скажи, чи не хоче він мінятися: ткача Микиту за Стецька і Грицька, за Романа і Івана, за Митра і Петра й за всіх, що тепера сидять у мене; може, дасть ще ту сіножать, що ми тягаємось, та й свою розбиту голову в придачу. Дак нехай поміркує, дай помиримось, як треба добрим сусідам, й могорич вип’єм не згірш, як ти сьогодні.

Але з усіх оцих глузувань возний мало вже що розумів; він ледве сидів на коні і товариші, їдучи по обидва боки, піддержували его. Од’їхавши з версту, кумпанія спинила коней й посідала під деревами; шкуратяна пляшка знову пішла поміж руками й горілка забулькала, переливаючись з плящинного в панські горла, виганяючи той переполох, що нагнав їм Лінчицький. Трохи осмілюся і пан возний, одначе їхати до Луцька не міг, й усі пристали ночувать в корчмі. Возний все ще був під впливом митинського частування і мовчки седів, раз по раз гучно зітхав, не помагала й жидівська горілка, й розваги товаришів.

— Сподівайся правди від такого мацапури, — промовив нарешті. — Що ему гродський суд, чи він вважить. Ет, наплював би на свій уряд да пішов би гречку сіять, аніж мали би знущатися з мене, та ба...

І з цими гіркими думками пан возний повернувся під стіну й заснув після страхів. В гродському суді він, звичайно, записав протестацію “проти его вельможності п. Лінчицького, також его приятелів шляхти і челяді, з імен ему самому краще свідомих”, з котрої також звичайно, як знав добре сам возний, не буде нічого. Тут же він плачевно просив пана старосту, що трапився на той час, щоб вдруге не посилав его з позвом (бо перший пропав), аби не стратив віку од вельможного его мостя, бо той похвалявся его, наче якого пса, вбити.

Цю проханку прийнято, другий возний вдруге повіз позов, але той був обережніший або щасливіший. Він зостався в ближній корчмі й цілий день чекав там, поки не довідався, що пан Лінчицький поїхав на поле, тоді він сміливо поїхав до двору. Почувши від челяді, що пана нема дома, він бучно увійшов у покій, як і тра уряднику короля его мості, поклав на столі позов й наказав челяді й потім селянам, котрих зустрів, — од кого той позов, до кого й про що, і дав знати, що 1) він “арештує” усіх викочених селян,

2) по тисячі злотих за кожного поміщик має заплатити, як не поставити їх до суду в назначені роки. Так звичайно впорядковавши, возний з товаришами скоренько вибрався з Митинців і погнав коня чимдуж, щоб не догнав їх, вернувшись, пан Лінчицький.

Але пан Стельчинський не дїждався его в Луцьку. Почувши, як прийняв пан Лінчицький першого возного, він почув те саме, що й той бідака возний: що судом з пана Лінчицького не візьмеш нічого. Туга й гнів турбували его і, щоб трохи розігнати їх, завернув до свого родича, пана копитана військ королевських, й, пробувши там три дні, поїхав назад в Скрипчинці, уже знявши ту пов'язку, що замотав був голову.

IV

Тим часом як пан Стельчинський колотився, їздив, сердився, на оселі Романчуків час ішов сумно й потику. Троє прогнали звідти не тільки всякі веселощі, але й всяку метушню, всякий дужий гук, дужий рух.

Дмитро хорів недовго; він лежав мовчки, заплющивши очі — чи од великої втоми, чи, може, вдавшись в передсмертні думи. Задумане, поважне чоло і стиснуті тісно губи давали знати мовби про се остатне. Він не любив думати, живучи, не любив розкидати та крутити мізками, жив, як жилось, й ніщо [не] вибивало его з протертої цілими родами стежки, а тепер життя задало ему востатне загадку; его смерть таки справді була загадкою доброю — за що вмирав він?

На третій день він сповідався й причащався. Сім'я уся зібралася, встав і Якуб, котрого врази потроху починали вже гоїтися. Дмитро оглянув й трохи усміхнувся, промовив:

— От і весілля.

Це були остатні слова; поблагословивши дітей, він вмер ввечері, не виявивши своїх думок, як тільки були вони. Раннім рано однесли его на кладовище, бо то будень був, й поховали швиденько.

Та загадка, що поніс батько з собою в могилу, турбовала й Грицька. Уся оця проява вразила его дуже, страшний жаль брав его за батьком, помсти бажав він. Єму бажалося попередити запалити митинський двір й попекти там пана Лінчицького з его челяддю, з его помішниками, або яким-небудь інчим побитом помститись, замучити насмерть, щоб покаялись, щоб прокляти й час той, коли здумали йти на Скрипчинці...

Але чи гля того йшли вони в Скрипчинці; що їм до его батька, до Якуба, думав він; вони приходили викотити селян, не силою, але їх же волею, згодившись. І ці козаки — їм треба було тільки добути борошна від пана. Романчуки з паном поїхали доганяють, одбивать. Ну що ж піти запалити — вони й не будуть знати за що, подумають на пана Стельчинського, пан Стельчинський справді радий, мабуть, буде... Справді, що таке Романчукам

уса оця проява; пани почубились — і нехай, було б і не мішатись, і ніхто б не зачепив. Не мішатись, та ба — пан сказав і мусиш їхать, мусили одбивати своїх же братів селян, що хтіли втікти з сего панського ярма, й за то порізано Якуба, вбито батька, ще й дід хорує й, мабуть, вмере. От воно де сила — в сему панському ярмі, от хто вбив батька — пан Стельчинський. І що ж его — йти помститись над Стельчинським — ні, не гаразд, іти требовати заплати за вірну службу, продати рідну кров, батьківське життя за день панщини, за прибавку четвертини — бодай не діждались... Знову вийде такий случай, і знову як не Якубу, дак Грицьку, дак сьомому, десятому йти під шаблю за панське добро, котре своєю ж таки кривавою працею панові придбали. Лиха доля? Робити увесь вік й вмерти, як собаці, за цього немилосердного хазяїна. О[т] якби вирватись і собі, й роду всему, й усему селянству й кудись втікти од панщини, од подданства, од панів, щоб самому собі бути паном, для себе робить, за себе боліти, за себе битися...

Такі думки одна за другою проходили в Грицьковій голові й далеко заводили его од правдивих обставин. Коса ходила усе тихіще та тихіще й спинялась нарешті в руках, й він стояв задуманий, то вдавшись в смутні думки про свій побит, то в радісні, привабливі мрії про вольную волю, поки гук або рух який-небудь не розбудить его й Грицько, схаменувшись, почне скоріще махати, соромлячись, що так задумався. Він з дядьком і з Мартою поспішали тепер якомога, щоб впоратись із недокошеним просом і гречкою, і хазяїство як-небудь поправити, що дуже похилилось: двох, а то й трьох, — бо й дід помагав потроху, — не стало (жінка клопоталася в хаті більше), трое коней пропало, а похорони тягли ще до того й гроші.

Старий Романчук сказав, щоб не ставили обіда по Дмитру, а поставили заразом по єму.

— Е, що ви, діду, — хтіла розважити его [Явдоха], — ви швидко одужаєте й ще житимете довго.

— Ні, я вмру, чую, що вмру швидко, — одказав дід. — Там в коморі стоїть вощина в полубочку, то то буде на свічку, я хтів подати на храм, та вже не діжду.

Воно справді до того йшлося; попереду дід ще ходив потроху, а далі не вставав уже з лавки, а тільки то сів, то лежав; худе лице его загострилося й зблідло, “землею припало” вже. Нагле лихо перебило, зруйнувало ту згоду, що була меж силами, меж органами, й старе тіло не могло вже впорядкувати знову, знову поправити, машина крутилась абияк, як попало, й мала розпастися. Старий Романчук вмер через штири дні після сина.

В неділю поховали гарненько старого. На обід закликали батюшку й родичів, кілька дідів, котрі старіші, — таких, як небіжчик, було небагато; був і дядько Охрім. Під впливом смерти і похорон попереду усе мовчали, [потім заговорили], але про що-небудь побожне й поважне: хто з чого

вмер, і що на тім світі буде; але усе те, що трапилось з Романчуками, так стосувалося близько до усіх, що незабаром переїхали на сільські “злови” й забалакали усі з запалом, ще більш, як батюшка, поседівши трохи, [як] звичайно, пішов додому.

— Крабчинський, кажуть, вмер, одвезли его.

— І Хандоля вмер... Що Крабчинському — в его й земля, й худоба, а в Хандолі діти, як та каша, а жінка не здужає робити.

— Що правда, то правда, мабуть, має забрати дітей та йти кудись старців водити, бо й худоби не має, остатню конячку взяли.

— Скільки худоби понівечили, страх, вже б краще позабирали її, здається, усе однаково поздыхала.

— Мабуть, нам за се збавить панщини, або худобу дасть: адже не своєю охотою ішли, але він сказав.

— Попали, діду, пальцем, — одрізав Охрім. — Де ви таких панів познаходили, я й родився, й хрестився...

Щось загрюкало в ворота:

— Про вовка помовка, а ось і пана Якуба принесло, мабуть, не за добрим чимсь.

Дядько ... [у автографі крапки, ім'я не вписане] пішов з хати й вернувся понурий.

— А що там?

— Загадав пан на сім тижні п'ять днів роботи, — сказав він з нехиттю, одвернувшись набік, — що пропустили, дак і те надолужить.

— От, я ж казав, — аж підскочив Охрім, — от яка вона, панська дяка.

— Це він надолужує, що в его стільки підданих викотили.

— Да бодай его надолужували, хіба я в его викочував, чи що? — розсердився й дядько ... [у автографі крапки, ім'я не вписане].

Діди седіли мовчки, новий приказ справді стався дуже несподівано.

— Оттаку маємо заплату за крову свою, — кричав дядько Охрім, до того ще під чаркою бувши. — Бодай не діждав. Я казав, що втічу на слободи, й втічу, й дурний той, хто буде седіти та сподіватися панської ласки.

— Та щоб вбили, як Дмитра або Хандолю.

— А ти, Охріме, не дуже кричи, — образився один дід, — а то якраз попадеш замість слобод в панський льох.

— Та що з того, втічу все однаково, адже ж не будуть мене цілий вік держати.

— Е, з тобою балакати! Куди ж ти побіжиш, адже ж скрізь пани, скрізь земля панська.

— Брехня, як то можна, щоб уся земля була панська. Вже я ж таки цілий вік бігатиму, а таки...

— Й попадеш на шибеницю; бачив, може, у Клевані такого бігуна катували?

— Що ти на мене каркаєш? — розсердився Охрім. — Тю, не хочу з тобою й балакати. — Він знайшов свою шапку й пішов сердито. Грицько вийшов трохи згодом і пішов навздогін. Він дигнав дядька недалеко оселі. Охрім щось мурмотів сам з собою, Грицько пішов коло его.

— А куди б ви, дядьку, пішли звідси? — спитав трохи згодом.

— Куди? Вже тебе не питаю, — одказав він сердито під впливом ще тієї розмови.

— Знаю, що не спитаєте, дак я вас питаюсь, щоб навчили.

— Питаєш, дак скажу, — втихомирився дядько Охрім. — Я, небоже, вже два рази на свому віку тікав. Перший раз ще хлопцем бувши, з батьком мандрували; що тоді набралися страху, цілий день в яру сідили, пережидючи погоні, й чули ми тую погоню оддалеки, що померзли, боялись — біда. Пан був дуже лютий. Прийшли в Турійськ*, там я й оженився. А оце я сам вже тікав, бо погано... дак то без упину всякого, поїхав наче на ярмарок до містечка та й втік зовсім на другий бік.

— А тепер куди підете?

— Тепера... Та хіба світ малий, піду собі світ за очи, кажуть, під Кременцем десь слободи.

— Якби знати, а то знову попадеш до панів, як і ви оце.

— Дак що ж, знову втічу.

— Що ж так, увесь вік блукати, — промовив Грицько, задумавшись, — нігди й осістись.

— То й осідайся, коли дуже розумний, — розсердився знову Охрім.

Грицько одстав од его. Ця розмова навела на его смуток. “Куди его й дітись, й що робити. Тут погано, й бігти нема куди. От як дядько Охрім — де був, усе однаково, скрізь пани, скрізь панщина, нема де бідному чоловікові й прихилитися. Чи кинуть це хліборобство та йти козакувати — Бог з ним, з таким козацтвом, за баришом ходить та свого ж брата [бити] з-за панської суперечки. Якби визнати, де такі краї, щоб не було панів, чи, може, й нема таких? Усю землю осягли, поділили”. — Такі думки ходили в голові; ті думки, що через півтора ста рік такий же селянин оправив в вірші:

Ви, розбійники неситі, голодні ворони!

По якому правдивому, святому закону

Із землю, всім даною, і сердешним людом

Торгуєте?!*

Грицько був уже на селі, він озирнувся й побачив хату Хандолі, того, що порубали вкупі з Романчуками й вмер сьогодні. Грицько пішов до его двору, хата стояла одчиняна, він увійшов; на столі лежав Хандоля, уже споряджений, жінка кудись пішла, в хаті не було нікого; Грицько подивився на покійного й вийшов; на подвір'ю кричали, граючись, діти Хандолі, їх було четверо; старшому був тільки семий рік; мати наказала їм ходити в

хату й їм без упину можна було тішитися. Ці дитські веселоці ще більше надавали суму.

— Грицьку, — кликнув его дівочий голос, — то була Варка, її батько й Хандоля були сусідами.

Грицько надійшов й оддав на добривечір — вже сонце сідало, позолотивши червоним полум'ям верхи скрипчинських верб, й співи доносило з різних кутків.

— Поховали діда? — спитала вона.

— Поховали.

— А Якуб?

— Здоровий, тільки робити ще не може, бо рука болить, порубана.

— А ти змарнів чисто, — промовила Варка, — самі кістки.

Грицько мовчки махнув рукою. Варка щось хтіла сказати, але спиняла себе.

— Що тебе, Грицьку, й не видко, й не вийдеш ніколи сюди на село, — сказала вона потиху.

— Не до того мені було, сама знаєш, де вже мені гуляти.

— Я за се не кажу, але ти й до сего став такий смутний та понурий, не такий ти був попереду.

— Попереду, — промовив Грицько, хитнувши головою. Се “попереду” здавалось ему таким давнім, давнім, навіть чужим. Ему тепера чудним здавалося, як то люди можуть кохатися, радіти своїм життям.

— Авжеж, чи не присягався ти мені, — заговорила з запалом дівчина, але стихла одразу. — Хандолиха, — промовила вона й вмить сховалася за високим кущем калини, що ріс в батьківськiм садку.

Хандолиха привезла труну вкупі з тим теслею, що робив. Грицько поміг унести її в хату.

— Завтра вранці будемо ховати, — сказала Хандолиха. — Нехай би я краще вмерла, як він мав вмирати. Помер сам, а мене з дітками покинув, куди я з ними обернуся, до кого притулюся, — почала причитувати вона, схилившись на стіл і плачучи.

Грицько пішов тихо з двору; він оглянувся, йдучи, на сусідню хату, думаючи, чи не чекає его там Варка, але її не було десь.

— І добре, — подумав Грицько і, задуманий, пішов додому.

Гості вже розійшлися, дядько ... [у автографі крапки, ім'я не вписане] стояв в дверях трохи п'янений, допивши горілку. Грицько сів на призьбі.

— Що, Грицьку, помандруємо, га? Де наше не пропадало.

— Про мене, хоч зараз, — одказав Грицько спокійно.

— Ні, Біг з ними, вже три коні пропали, що зосталось, заберемо та й гайда. Чотири дні вдвох на тиждень, вигдавав же, капосна голова, се пан Якуб порядкує, бодай ему. Ба ні, не діжде.

— Але поки що треба робить.

— А треба, — сказав ... [у автографі крапки, ім'я не вписане] трохи спинившись, — треба до якогось часу...

Пройшов понеділок, вівторок... все панщинні дні. Якуб вже одужав зовсім, ходив на село вечерами, через порубану руку він не здужав чого доброго робити і мав доволі часу тішитись своїм щастям. Горе недовго засмучувало байдужого хлопця. Смерть батька й діда пронеслася, як сон, й забулась.

— Тобі, Якубе, й другу руку перебить, дак, мабуть, дав би.

— А дав, — одказав той, усміхнувшись. Він був схожий з птицею, що втікла від шуліки й жваво підскакує на гілці, поправляючи пір'я, й перекликається байдуже з другими пташками гострим, дужим од здоров'я й сили покриком.

— А Хандолина гречка стоїть й досі, нема кому скосить, — сказала ... [у автографі крапки, ім'я не вписане] жінка якось ввечері.

Грицько пригадав смутні обставини Хандолевої оселі й пожалкував за їм. Другого дня панщини не було в єго, й він, впоравшись на своїм лану, потім пішов косити Хандолину гречку. Дядько потім дивився, що небіж вернувся так пізно, а зробив, як порівняти, то й небагато. Грицько не сказав своїм про се нікому. В неділю він пішов до Хандолихи, щоб спитати, чи не допомогти перевезти, але її не було вдома. Він пішов доли до річки і зустрів її, але ледве впізнав: Хандолиха йшла якось чудно випростована, перебираючи руками й колихаючись; мала дитина держалась за спідницю. Грицько швидко вгадав: вона напилась. Жаль єго взяв ще гірший, як тоді за Хандолею, він повернув і пішов, але потім передумав і вернувся. Хандолиха йшла не додому, а кудись геть-то інше.

— Ходім, тітко, додому, — <завернув> Грицько й пішов з нею. Хандолиха якось послухалась й пішла; Грицько прислухався до того, що вона мурмотіла, то все було єдно:

— Ну що ж, вони єго вбили, а я що ж.

Він завів її в хату; діти, побачивши, прибігли й, дивуючись, поглядали на мати.

— А я знаю, мати впилися, — закричав нарешті старший хлопець.

Хандолиха не вважала на се, бо була дуже п'яна, — не звикла.

Грицько сказав хлопцеві не розказувати нікому про мати й пішов собі.

— Не буде з єго пива дива, — подумав Грицько про свою поміч.

Романчуки до Пречистої впорались-таки з хлібом: скосили й перевезли, налагодилися орать.

— А що, дядьку, як маємо мандрувать, то не треба озимого й сіять, — сказав Грицько дядьку. ... [у автографі крапки, ім'я не вписане] промовчав, за него обізвалася тітка, котра не так почувала, як догадалась.

— Куди там мандрувать, багато чого базікали, напившись, та, хвалить Бога, проспалися. Ще що видумаєте. Седіть, поки ще не все погубили.

Дядько мовчав й не дивився на Грицька. Той змовчав і собі. Тим і скінчилися дядькові заміри. Грицько й сам небагато сподівався з них, але все ж таки образився й сим. “Усе знов, як перше, — подумав він, — перейшло, та й годі, й нічого з сего не буде. Знову коритися пану Стельчинському і пану Якубу”. Він згадав п’яну Хандолиху. “Чи не краще й справді одцуратися цієї праці, — подумав він, — кому з неї вигода — самому пану; краще пропить й худобу, й усе, щоб ему не користоватись!..” Але шинок лякав его, в Романчуків в заводі не було п’яниць.

V

Пан Стельчинський ті дні, що пробував у пана копитана, з ранку й до вечора попивав оковиту вкупі з своїм родичем, а за чаркою без кінця придумували удвох, як би помститись над паном Лінчицьким. Оковитої випили таки чимало за штири дні, але ні до чого доброго так-таки й не додумалися, й на п’ятий день пан Стельчинський вернувся в Скрипчинці обдутий, з очами, як у порося[ти], й з голосом, наче з горілчаної бочки. Пані Стельчинська хтіла було нарікати, але передумала й зоставила для инчого часу.

Хазяйство пішло своїм чередом; порядивши на панщину усіх, кого можна й не можна, й наб[ав]ивши днів, пан Якуб вспів зібрати увесь хліб; уродило добре, наче щоб втішити пана Стельчинського й винагородити за его втрати. Але хоч хліб і зібрали, ті зайві дні, що накинута було на селян, не скинули з їх; люде сердились й гомоніли, що, мабуть, пан, зрадівши доброму случаю, хоче накинуть зайвий день назавше. Пан Стельчинський взявся й собі за хазяйство, але враз сусідська все цвяшком седіла в ему. Єго втішало тільки, як ті козаки та шляхта обпивали пана Лінчицького, який там гармидер, як козаки розбивали его двір. Усе оце він переслухав по кілька разів, а оповідачі розмальовували за кожним разом оповідання все гарячішими кольорами, що виходило, мовби й нема й Митинців, а ще більше й самого Лінчицького. Однак се була гіркенька втіха. Пан Стельчинський згадував й передумав усі ті хитромудрі способи, що нагадали удвох з родичем, — але ніщо не годилось. “Найкраще було б вчинить заїзд, повернуть своїх назад, та ще викотить чоловіків з двадцять митинських, та з Лінчицьким цего не зробиш, він такий, що за своє лико візьме не тільки ремінець, але й голову здере, спалить й двір, й усіх селян розпудить. От якби слободу було мені можна поставити, якби де-небудь в Подольському або Брацлавському воєводстві були ґрунти, звідти б, мабуть, ніякий Лінчицький би не видер, якби викотив й усі его Митинці, ото було б справді добре”, — міркував пан Стельчинський.

Але чоловік тільки що задумає, не вспіє ще й задумать, а вже лукавий і спокусить, й підсуне, наче тут вродилось. Так й зробилося. Вертаючись якось ввечері з поля — се було скоро після Першої Пречистої, пан Стельчинський побачив коло ґанку прив'язаного коня; гострим оком він здала розгледів его й дивувався: то справді був добрий кінь вороний, тонконогий й худий, татарський; ні в кого з сусідів не було такого коня, й Стельчинський дурно силкувався, щоб догадатись, хто завітав до его. На ґанку сидів шляхтич, добре осмалений сонцем, в лиці чудно мішалася й унадлива, лукава, й хвалька, бундючна натура.

— Ян Кшешковський, — найменував він себе. — Привіз вельможности Вашій поклон од вельможного пана Тжецицького й лист.

Пан Тжецицький був свояк пану Стельчинському; то був шляхтич старого роду, колись дуже багатого; турецькі війни зруйнували его подольські маєтності, а мир віддав їх туркам й зовсім. 1699-й рік повернув діло на другий бік, маєтності вернулися знову, хоча й безлюдні, на корінь спустошені*. Вкупі з іншими подольськими панамі він ставив тепер слободи і закликав до себе людей в Каменецький повіт. За цим писав він і лист свій. Після усяких красномовних підходів просив він помогти сему шляхтичу, котрий їде закликать людей до его на слободи, й оборонити тих людей од якої напасти. Знаючи великую ласку п.Стельчинського до себе, пан Тжецицький, певне, сподівався помочи од его, а як малий знак вдячності своєї, просив прийняти коня, котрого ему з степів татарських привели.

Пан Стельчинський з великою охотою прочитав листа. Ласка ласкою, але ему зараз подумалося, що то можна добре допекти пану Лінчицькому, й ся думка наче салом его помазала по серцю.

— Дуже радий прислужитись коханому родичові, пам'ятую завше его ласку до мене й увагу. Сподіваюся, що таки допоможу ему, — сказав він шляхтичу.

— Буду дякувать пана й за себе, й за пана Тжецицького.

— А пан служить у пана?

— Ні, — гонористо одказав Кшешковський, — я сусіда й приятель пана Тжецицького, й як ему самому тепер нема часу, то просив мене у сему ділі допомогти.

Пан Кшешковський не збрехав, кажучи, що він не був слугою пана Тжецицького, се був викотун, як їх тоді звали, себто фактор, що закликав й переманював селян від одного поміщика до другого. В ті часи більша частина Київщини і Подолля були трохи не пустою, скрізь ставились слободи, діждавши трохи спокійнішого часу після турецьких й козацьких війн, викотунам було багато роботи, й були такі, що жили з сего рукомета весь вік по кількадесят літ.

Стельчинський покликав пана Кшешковського вечеряти, випивши за спільну свою працю, щоб до доброго кінця прийшла, вечеряли; Стельчинський розпитував про Подолля.

— Погано, зовсім погано, пуста земля, чисто. Я не взяв би, по правді, цілого повіту Подольського за добре село тутешнє. Треба людей закликать та манить, щоб не втікли: панщини не роблять зовсім, дають чиншу по кілька злотих, дещо хлібом, не набереться й по десять злотих. Та й то, хто єго зна, чи добре, що пан Тжещицький данину положив, в других слободах дак і зовсім не дають нічого. А земля! Така земля, що якби хлопів було, так нічого й не треба. Пшениця — от, — показав пан Кшешковський рівно з головою, — але без панщини... Аж сумно.

— А довго ж слобода буде?

— Пан Тжещицький поставив на 15 рік.

— А тоді, — сказав Стельчинський й підморгнув лукаво.

— Еге ж, тоді так, — підморгнув й собі пан Кшешковський. — Не віки ж сему хлопству панувати. Але довго ж, не кожному доведеться й діждати.

— Будьмо здорові, щоб дожити, — сказав Стельчинський, наливши знову.

— Й про мене, так се неправда й гріх. Хлоп на те й родився, й створився, щоб єму робити, а він сидить на слободі і жодного послушенства не знає. Пишній мужик, аніж пан.

— Ніхто ж не винен, як ті великі пани, сенатори й гетьмани, — одказав Стельчинський. — Якби не давали волі козакам, здержували хлопів, щоб не бунтували, та карали добре непослушних, то не було б сего нічого.

— Що більший пан, то в єго розуму менче, а пихи більше, то я вже добре помітив, тим воно й усе так...

Розмова пішла до півночі; але Стельчинський встав дуже рано, оцей наглий випадок, такий случай, щоб віддати своєму ворогу запеклому, не давали єму спать. Він вийшов і, седючи на ганку, смалив люльку, поглядаючи, як гнали череду, як запрягали волів на поле їхать, як дівчата бігали з пекарні до льоху й з льоху до пекарні. Він спинив гуменного й розпитував про що трапиться, мовчав й знов через якийсь час питався, гуменний дивувався, не знаючи, що сталося з паном, а той в думках своїх бачив пана Лінчицького, завзятого, свавольного, й як то він буде сердитись, яритися, й сам не буде знати на кого, кому оддячить.

Через кілька часу пан Стельчинський виправив Кшешковського в дорогу, той перемінив свій жупан на свиту, віз закурів по шляху — дощу не було давно — й через кілька годин опівдні Кшешковський добрався в село [Загайці], що держав в заставі пан Лінчицький. Се було чималеньке село, але дивилося якось сумно і неохайно — хати не вкриті добре, не обмазані. Я вже казав, що ходила чутка, буцім Лінчицький неправдою вимантачив

єго [від] хазяїна в заставу, трохи не силою взяв; пан Лінчицький казав інакше й скаржився на того хазяїна, що він узяв у єго, Лінчицького, дуже багато грошей, багато чого видумавши й понаписувавши таких робіт, яких селяне ніколи не робили, хто єго зна, скільки тут було правди, хоч і се була річ звичайна.

Тим часом Кшешковський виїхав насеред села й, побачивши, чи краще, вгадавши корчму, попростував туди. В низькій, темній, до того смердючій хаті сідло вже кілька чоловіків; дещо з нового збіжжя поспродували на ярмарку й понесли грошики на схованку до свого сільського банка. Пан Кшешковський узяв і собі осьмуху горілки й пив, оглядаючись на людей.

— А й погана горілка в сєго жида, хоч цілий день пий, п'яний не будеш, — сказав він, стукнувши коновкою.

— Погана, бодай єму так смоли на тім світі підливали, як він води.

— Мабуть, багато заплатив панові за оренду, дак тепер і надолужує, на палець горілки, а на п'ять води.

— Того ніхто не подумає, скільки то треба вибрать, щоб панові заплатити, — політично одказав жидок.

— Як добрий пан, дак пильнує, щоб і горілку жид добру дав, і мірою доброю, — ск[азав] Кше[шковський].

— А наш вже не попильнує, аби дав жид гроші, — заговорили чоловіки.

— А ви ж звідкіля йдете? — спиталися вони.

— З Подоля їду, — одказав невважливо Кшешков[ський], — тут треба до пана.

— З Подоля, о?! От там, кажуть, добре, кажуть, земля вільна.

— А таки єсть, ори, скільки хочеш, а земля яка — цілина та й годі, бо, може, кількадесят рік її ніхто й ралом не зачепив, пшеницю посієш, дак — о, по плечі, родить щороку, і не чути того, щоб не вродило, — одказав Кше[шковський] й, кинувши гроші, вийшов з корчми. Люде — чоловіка з чотири, — пішли слідом. Кшешковський став під тином й почав знову.

— В ліс врубатися вільно, ніхто не забороняє, панщини й не чути, й не знає ніхто, землі займають, скільки схочеш, — чи півволоки, чи волоку, чи дві.

— Так там і панів нема?

— Пани єсть, як же без панів — сєго не можна, сєго нігди нема, але що ж з того пана, як на єго не треба ні панщини одбувати, там даси що-небудь на ралець, якого, може, золотого... Тік прозиваєцця, що пан.

Люде слухали заздро, притаївши дух; до їх надходили ще й розпитувалися, зібралася чимала купа.

— От би туди, дядьку Юхим, — сказав один.

— А що ж, хіба хто держить? Я й сам же не подольський; йшов, дак не було й коняки, а тепер бачите — пару, а ще дома волів двоє та кінь, — розписував Кшешк[овський].

— Якби знати, куди йти, — сказав Юхим, — якби ви розказали або провели.

— А що, хіба тут погано?

— Бодай не казати, — Юхим плонув. — Од неділі до неділі панщину сего року робимо, — додав він.

Кшешковський помовчав, мов задумавшись.

— Можна б і провести, й слободи добрі знаю — пан не зажерливий. Тільки як вже тікати, та ще з добром усяким та худобою, то вже краще, щоб багато зібралось, й іти охотніше, а то й переймуть, часто і обернуть, хіба мало лукавих людей. Поміркуйте собі.

— Та що тут міркувать, більш копи лиха не буде, вже, мабуть, такого пана нема нігде, як цей каплоухий.

— Мені треба в Олику*, — сказав Кшешковський, — щоб не спізнитись на ніч. Бувайте по сій мові здорові.

— А як же про мандрівку?

— А буду вертатись, то знову тут буду. Як надумаєте, дак укупі й рушимо; завтра вернуся, мабуть; де вас шукати?

— А ось моя хата, — показав Юхим, — ота, що собака на призьбі.

— Добре, бувайте ж здоровенькі. Та не дуже кажіть жінкам поки що. — Кшешковський заторохтів своїм возом.

Люди не розходилися. Скинули по грошу й винесли квартиру з корчми. Переказували те, що казав Кшешковський, усі краси Подолля ширилися й множилися, перед очима вставала уже якась чудова сторона, трохи не з молочними річками, з кисільними берегами, і навпаки — почали перебирати й журитися над своєю недолею:

— От нехай обмолотить, буде з подводами посилати...

— В мене, як поїхав до Львова, да віл один здох на дорозі, а другий ледве доліз.

— А я в Луцьку проседів з єго сіллю дванадцять тижнів торік, не було кому свою ниву зорати.

— А вернешся — одробляй, що прогуляв.

— Цьому каплоухому давно час уже кілком голову пробити, — промовив понуро один не старий ще чоловік. — От як у Загайцях, вбили усім селом й винуватого нема, усіх же не повісиш.

Ніхто не обізвався на таку страшну думку, хоча й були злі дуже на пана Лінчицького й на єго “каплоухого” підстаросту.

— А бодай єму, — одказав Юхим, — хіба що поможеться, вб'ємо цего каплоухого, то найде пан десять нових й каплоухих, і вирлоокх, й усяких. Якби втік, то допекли б єму далеко більше.

— То правда, Бог з ними, в єго й дітки маленькі, — додав ласкаво якийсь дід, що держав, загорнувши в полу свитки, маленькую дитинку білоголову.

— Мабуть, тобі своєї худоби не шкода, що забрав він у тебе ж торік заміс[т]ь своєї, — одказав понурий.

— Узяв, да не покористовався, з’їли вовки єднаково, — промовив дід, сякаючи носа дитині.

— Та кинь ти їх, — сказав Юхим, — як би то піти звідси, от про що треба поміркувати.

— Велика цяця наше село, щоб про его міркувати, підем, та й годі. Не-хай той дядько тільки вернеться та скаже, кудю тікати, — обізвався хтось.

— Тікати, а як же его з збіжжям бути? — допитувався другий уперто.

— А треба буде спитатись. Приходьте ж до мене ввечері завтра, панове громадо, та жінкам не дуже розкауйте, — говорив Юхим.

Громада розійшлася. Думка про мандрівку панувала над всіма; справді було з чого думати про мандрівку; повинноватство було дуже тяжке.

Звичайно, тоді в заставлених “имениях” жилось найгірше, бо той, хто володів селом на час, силкувався витягти з его якомога більше, нищив людей, бо байдуже ему було, що буде після его, чи зможуть селяне ще одбувати панщину, чи будуть вони жити, чи розтечуться. Ніщо не здержувало такого хазяїна, ні власна користь, як пана властивого, але саме тільки сумління; під пару собі він знайшов й управителя гя Загайців, підстаросту, як его звали. Загаецькі селяне одбували заміс[т]ь 2 або 3 днів, як [було] при пану, 5, 6 днів на тиждень, грошових платів — чиншу й подорожчизни часом злотих по 15—по 20, й усякі інші повинності: ходить на панські толоки, стерегти панський двір, садить капусту, товкти просо, білить полотно й усе таке. З подводами мали ходити до Львова й до Буга й часто од далекої дороги худоба слабла і здихала, а з панським добром мусили бавитись по ярмарках по кілька тижнів, один налічив 35 тижнів, що пробув якось у місті за панським ділом, й за оцей потрачений [час] не тільки не було якої-небудь заплати, а навіть его й за панщину не лічили й за того, хто з подводою ходив, мусив хтось інший з домашніх его панщину одбувати. Таким побитом селянин ледве-ледве знаходив часу, щоб як-небудь, то святами, то вночі, упоратись з своєю нивкою. Звичайно, стали вбогі, й через те-таки, як якась копійка попадала, що траплялось, — зараз заносили в шинок. Подоля здавалось тепер якимсь раєм, де спочинуть натруджені руки, де оддыхають засмучені груди.

Ввечері другого дня, вже пізенько, пан Кшешковський приїхав до Юхимової хати. Тим часом пан Кшешковський дав знати пану Стельчинському. Людей вже зібралось доволі, з половину хазяїнів: чутка обійшла швидко, чоловіки поприїздили з поля, засмаглі й притомлені, й пильно чекали вістовця своєї волі. Всі зібралися позаду, коло обори.

— Що ж, панове громадо, як думаєте про мандрівку?

— Помандруємо, — загомоніли люде, хтось голосно обізвався: — Але як воно буде?!

— Та я про се вже поклопотався; поєднав вже тут недалеко пана, де можна й пристати, поки перестануть шукати, а потім і рушимо собі поволі, як вашій пан втихомириться.

— От добре, за це вже спасибі.

— Воно так, але треба б з вас і за клопіт якусь заплату.

— Чому з добрим чоловіком не випить, — обізвався Юхим, але Кшешковський перебив ему:

— Ви б мені краще грішми склалися.

Така річ здивувала громаду.

— За що? — загомоніли одні. — А скільки б то? — запитали, хто щедріший.

Пан Кшешковський схотів по п'ять злотих з чоловіка, на се не здалися, нарешті згодилися на трьох. Пан Кшешковський хтів їх зараз, це вже всім допекло, з Кшешковського стали сміятись, але він держався свого, розказував про свій клопіт і що він дарунок тому панові давав, й багато ще чого.

— Я таки бував у бувальцях; тепер обіцяєтесь, а доведу, тоді присягнетесь, що й не обіцялись, — розповідав Кшешковський.

Постановили дати половину зараз. Почали складати гроші. Усім оцим Кшешковський убив разом аж двох зайців: раз що добув грошей, а до того й люде стали певніші й ще більше діймали ему віри. “Узяв гроші, то вже зробіть”, — так метикують і досі, і не самі тільки загаєцькі селяне.

— Тільки нам зараз не можна йти, — казав Юхим, — треба хліб змолотити, мало хто молотив.

— Молотить поки що, та скоріще, хоч уночі чи що. Нехай щоб у сю неділю рушити.

— Ні, не можна, не можна, — сказали люде, нехай вже у вівторок.

— То нехай, тільки щоб вже були готові. Так перед північню прийду, із возами, в кого не стане своїх, щоб забрати. Та глядіть, знов кажу, не дуже жінкам розказуйте, щоб не опинились в панському льосі, поки ще до мандрівки.

— Отак навчай, якби жінок слухали, то менче пробували [б] в панських льохах, — сердито одказала Юхимова жінка. Щоб одіслати її, Юхим по-радив піти до слабкої дячихи, але вона потиху вернулася.

— І ти вже в розумні пошився, од жінки таїтися почав, з учорашнього чи з сьогоднішнього дня розумний став, — почала вона докоряти чоловіку. Але той слухав її премудро, не одказавши нічого, так поглядаючи, наче то і зовсім не до нього стосувалося.

Загайці пройшли якимсь незвичайним, чудним духом, усі якось настожились перед наступаючим переломом, в вольні часи клопотались коло

своїх хазяйств, нічю серед тиші чутно було то там, то там гулкі стукання цїпів. Юхима ця сторожкість якось і мучила, й радувала: ось, мовляв, яку я в собі ношу велику, потайну річ, і хтілося кому-небудь розказати, здивувати. Ввечері якось він зайшов і в шинок, узяв осьмуху.

— Що, жиду, наливай повніше, я в тебе, може, востатнє п'ю.

— Чому востатнє, пий на здоров'я, хіба зарікаєшся пити?

— Зарікаюсь у тебе пити, — одказав Юхим і підморгнув так лукаво жидові. Але той не догадався. Не догадувався й підстаростий; селяне постерігали добре, щоб як-небудь не виявити своїх думок, доглядали навіть один за другим. Жид тільки носом чув, що щось на селі робиться незвичайне, й, не можучи зрозуміти, крутив головою.

Не всі однаково раділи тією мандрівкою; старіщі, заможніші не з великою охотою збиралися кидать насиджене місце, йти Біг зна куди, але зоставатись на селі було б ще гірше, пан, певне, ще гірше став би обтяжати тих, хто зостався, щоб надолужити за втікачів, та й слово “воля” мало все-таки вплив великий і на сиві голови сільських “багатирів”, до того ще в такого лихого пана. Ця хвиля могутня забирала усіх. Збиралися бігти дворові рукомесні люде, челядь. Хтіли були селяне й батюшку з собою закликати, але він на той час кудись поїхав з села. Час ішов, і що наближався той вівторок, та дорога, то нове почуття вставало й мішалось до тієї вдачі, того запалу, що поривали усіх — ні-ні, та й защемить серце, що кидати маєш чи так, чи сьак, а все свою родину, що то буде там в новій стороні?

Гуменний став був ряяти атаману сільському, щоб спиняв людей або панові сказав, але атаман палко напався на его:

— Бодай би я поперед тричі здох, аніж мав сему пану переказувати на людей, наче який Юда... Та й тобі не раджу, борони Боже, нічого ти сим не зробиш, тільки гріх великий приймеш на душу, бо пан їх не вдержить, а вони, як дізнаються, то ще й вб'ють тебе, як собаку.

Прийшов і вівторок; довгим, довгим здавався той час, поки темрява густіш, густіш огортала землю й зорі висипалися на небі. Опівночі валкою в'їхали в село вози скрипчинські за гагайськими пожитками. Скоріще накладали усе, що тільки можна було забрати, кожний дріб'язок здавався тепер милим і корисним. Через годину довгою низкою потяглися Загайці — тридцять шість хазяїнів з усім добром мандрували. Хтось порадив зайняти панську череду, що паслася недалеко на леваді, на се не згодилися:

— Бог з ним, нам чужого не треба.

— Якби ще мій віл був живий, — обізвався знаний вже дід, — то ще б взяв, але ж его нема...

Челядь не була така правдива і, рушаючи з панського двору, позабирала, що могла, з комор, — правда, що небагато й знайшлося. Перехрестилися коло церкви, потяглися далі... Коло коловорота передній віз став — похилі

хрести кладовища ледве мріли серед темряви. Якийсь смуток невиразний, непевний обняв душі, не з одного ока закапала сльоза.

— Ну, хлопці, торкайте, — обізвався пан Кшешковський, що порядкував у валці.

Рушили. На кінці загаєцьких ґрунтів стрів валку пан Стельчинський на новому коні — він заробив его тепера, ему солодко було тішитися своєю помстою пану Лінчицькому.

Тихо котилися вози м'якою дорогою, діти бігали завертали овець, що одбивалися вбік й одставали; густа курява окривала усю валку. Півні, сідаючи на вози, гучно заспівали втретє — до Скрипчинців ще було далеченько. Уже світало; чорні поля без краю розлягалися на обидва боки; світ, новий день прогнав з душ загаєцьких той смуток. Приваби і краси нового краю вставали перед їми; в мріях він здавався їм ще кращим, як розказував Кшешковський, здавався тим краєм вільним, з вільною громадою, вільною землею, без панщини і без пана. Це вже були не просто збігли, викочені од пана до пана селяне, се люде визволялися з тяжкого ярма “лядсько-египетського” й прямували в давно жадану країну волі й правди... Зоря вставала над скрипчинськими горами, й та зоря здавалася мандрівцям мовби зорею нового життя.

VI

Пан підстароста загаєцький прокинувся й, побачивши, що вже добре розвиднилося, скоріще вбрався і послав хлопця свого за гуменним, а сам вийшов надвір. Здалека почув він мугикання корів і овець й, дивуючись, пішов на обору — худоба вся стояла зачиняна в хлівах; він оглянувся на всі боки, щоб спитаться, — нікого з челяді не було.

— Що то за чудася, — подумав він і пішов назад; гуменний не приходив. Пан підстароста заглянув в пекарню — нема нікого, вийшов за ворота — село як село, але якесь чудне, чогось наче не стає, чогось нема... Він скоро догадався, чого не ставало, — ні душі живої не було нігди, навіть собак не видко було; він заглянув ув одну хату — порожня, пустою пахне...

— Чи не приснилось мені, — подумав підстароста, — адже ж я не п'яний, чи, боронь Боже... — він не докінчив, злякався самої думки й скоріш пішов знову до двору. Хлопець вернувся — гуменного нема, й нікого — ні дітей, ні жінки, хата порожня. Підстароста осідлав коня, миттю проскакав через село на поле — ані душі. Страшна думка справдилася, зараз не можна було не вірити — Загайці втікли. Що скаже пан Лінчицький?

Дорога до Митинців здалася дуже швидкою підстарості, він [й] не схаменувся, як побачив за старим парканом сіру гонтову покрівлю митинського будинку.

Пан Лінчицький був дома, боязко уступив пан підстароста у покій до єго; через кілька хвилин двері розпахнулися й пан підстароста кинувся на ганок і по двору, держучись за голову, а слідом за їм вибіг і пан Лінчицький, сціпивши кулаки, кровю налитий, мурмотячи щось невиразно. Він метнувся слідком за підстаростою, але разом грузно присів на сходцях, кров вдарила єму в голову й він зомлів на кілька часу. На той гармидер виглянув хлопець з пекарні й, побачивши пана, як він подумав, мертвого, наробив лементу на усе подвір'я.

Пан Лінчицький очунав, як єго облили водою. Опам'ятавшись трохи, він звелів послать за митинським підстаростою і за лісником, покликано підстаросту загаєцького, з котрим пан Лінчицький зараз помирився, усіх він нарядив якомога скоріще метнутись по різних шляхах розпитатися про збіглих; він звелів був налагодити бричку й собі, щоб поїхати в Луцьк, але після сего випадку єму було дуже млосно й він пішов собі до ліжниці переспати хворобу, а в Луцьк виправив загаєцького підстаросту. Погонці розїхалися, загаєцький підстароста того ж дня був вже в Луцьку; в гроді він нікого не знайшов, окрім регента — старшого над писарнею. Дав знати про збіглих і просив оповістити, як хто дасть про їх звістку; дорогою він заїздив в усі села, розпитуючи, чи не бачили збіглих, розпитував проїжджих, хтось єму сказав, що бачили якесь таборисько в лісі, він метнувся туди, але знайшов тільки циганів. Другого дня він був й у Скрипчинцях, розпитувався й там, не в кого другого, як у дядька Охріма, нічого од єго не дізнався й поїхав тим самим шляхом, котрим мандрували за день загаєцькі збігли, але хто б угадав це? Люде одрікалися, а струмкі осики загаєцького лісу тільки хитали верхами, наче сміялися з недогадливого підстарости.

Чи сміялися вони, чи ні, а пан Стельчинський потішився дуже, почувши, як розпитувався своїх збіглих підстароста.

Так же нічого не дізнавшись, вернулися й інші погонці.

Загайчани зникли кудись. Лінчицький не знав, що робить. Єму не спадало на думку, щоб хто-небудь з сусідів зважився викотити у єго підданих, він знав, як боялися єго сусіди, найменше він міг подумати на пана Стельчинського.

Лінчицький позвав загаєцького жида шинкаря, обіцявся заплатити, як знайде збіглих; жидові й самому того дуже хтілося: він оддав гроші за оренду на піврік наперед і тепер боявся, що, чого доброго, пан Лінчицький не віддасть єму цих грошей; жидки — приятелі єго — заснували з ним вкупі по окружних селах, розпитуючи селян, а найбільше шинкарів, і то було дуже дивно, правдиве щастя, що ця найкраща в світі поліція не довідалась нічого про загаєцьких збіглих. Лінчицький не знав, що робити. Не знав він, як заглушити пекучу злість і досаду, — пив, кричав і бив челядь і селян. Присікався до загаєцького батюшки, ніби він знав, та не сказав,

так що той попереду одрікався, а далі просто пішов та сховався від его, бо пан Лінчицький був п'яний; жидові орендарю попало й кілька нагаїв теж в сердитий час, наче б він помагав селянам. Жид мав се за лихий знак і, сумуючи, думав, що навряд він одбере двісті злотих.

Тим часом загайчане пробували собі в Скрипчинцях; на дорозі ще, як мандрували вони, перестрів їх пан Стельчинський й одвів їх кругом села в свій гай, що був меж Скрипчинців й Горохівців; він завів їх в саму середину гаю, тут звелів отаборитися й сидіти тихо, не галасувати, не співати, багаття не розпалювати, поки втихомириться митинський пан й можна буде рушати далі безпечно. Стельчинський поїхав собі, а мандрівці стали розпрягати вози, снідати й усе таке.

Скрипчинські люди не швидко, тільки ввечері дізналися про те, що трапилось, — приганяли загаєцькі на берег худобу напувать, приходили до криниці по воду; чутка облетіла швидко все село. Романчукова жінка з нехиттю почула про загаєцьких бігунів: “От і наші заворушаться й потягнуться бігти”, — подумала вона зараз.

Грицько після того, як дядько одцурався своєї думки про мандрівку, більше не нагадував нічого, але тітка не сподівалася од его доброго й думала, що от надумає яку-небудь химеру. Вона, одначе, не втерпіла і зараз розказала чоловікові.

— Ще й ти втікати схочеш за ними, — додала вона, наче наперед остереігаючи од такої думки. ... [У автографі крапки, ім'я не вписане] вдарився розпитувати її про мандрівців, скільки їх, куди йдуть, напнувся свиткою й зібрався піти собі подивитися — в воротах стрівся ему Грицько, котрий забарився на панщині.

— А ходім, небоже, — сказав ему він, — скоріще розпрягай, щось цікаве єсть.

Грицько на став розпитувать. Швидко обоє вони вийшли з оселі і пішли мовчки ліщиною в гай, котрий тут починався й ішов горою далі, аж до дороги в містечко; меж деревами блиснув огонь, колихалися тіні, гула розмова, кричали вівці. Грицько, дивуючись, глянув на дядька і спитав, що се таке.

— Почекай, — одказав той, радіючи.

Вони надійшли до самого табору. Кілька огнів було розкладено, забули наказ пана, та й хто мав їм приказувать, вільним людям, та й хто їх тут буде шукать, — незвичайні обставини впливали на їх, здавалося їм, ніби вдруге на світ народилися, старе забулось, сховалося кудись... Огнища тріщали, куріли широкими ясними смугами; од того дрижачого, непевного світа якимсь незвичайним, чудним ставало все навколо — дерева, люди, вози, худоба, згромаджені докупи, здавалися якимись чужосвітніми істотами. З Скрипчинців понаходило доволі людей, посідавши купами з ними, загаєцькі без кінця розповідали про щасливе Подолля й марили про будущий

свій побит; Романчуки пристали й собі до купи слухати оповідань про чудову землю, обставини табору додали речам ще більше впливу. Е, ця воля здавалась такою близькою; ліс наче одгородив стіною од Скрипчинців, од пана, панщини; так би й зостався тут навіки.

Кущі зашамотіли й кінна постать вирізнялася меж стовбурами; се пан Стельчинський з Кшешковським навідалися подивитись на збіглих.

— Що це надумали, — гримнув Стельчинський, — я вам казав не розкладати багаття. Знаєте, що тепер навколо скрізь в’ються митинські вистовці, побачать огонь й годі, не тільки огню не розкладать, а й люльок мені не палить. Стережіться, сякі-такі діти, — додав він. — Заливайте багаття!

Дехто з загайчан став розкидати огнище, другі стояли, не рухаючись.

— Чого він гримає? — обізався хтось голосно. — Він нам не пан, а ми єму не піддані.

— Треба стерегтися, панове громадо, — заговорив солодко Кшешковський, — час тепер непевний, я он завтра поїду довідуватися, чи безпешно нам буде мандрувати, чи ще маємо чекати.

Пани повернули й поїхали. Головешки огнища дотлівали, ледве блищачись серед темряви.

— Ходім, дядьку, додому, люди спати збираються, — сказав Охрім* до Романчука; побачивши пана, вони поза спинами сховалися далі за стовбури. Романчуки пішли мовчки під впливом того, що бачили й чули; усі вони думали одно й через те мовчали, тільки Охрім метикував голосно про те, як то швидко можна забагатіти на Подоллі.

— Нехай я тричі скажуся, коли не піду звідси, — сказав нарешті дядько Дмитро і стукнув кулаком кулака.

Грицько нічого не сказав дядькові. На подвір’ї стрівся Якуб.

— Що, добре в лісі?

— Добре, — одказав Грицько просто.

— Певно, й тебе бере охота повіятися за їми, — сердито сказав він. —

А про мене, сиділи [б] собі та гляділи того, що зосталося.

— Ніхто тебе силоміць не тягне, сиди собі та гляди, як буде що.

— Мабуть, у тебе буде більше, як почнеш волочитися по всіх усядах.

— То все однаково; й те, що не оддали панові, потім однесеш. Та годі сему; тільки я тобі скажу, якщо можеш як-небудь Ковалівну посватати або що, то йди краще з нами звідси.

Перший Макавей... — тобто Юда Маккавей — син Маттафії Хасмоней, що підняв повстання. Після смерті батька Юда очолив повстання проти еллінізації Юдеї сирійськими греками у 166–160 рр. до н. е. Назва Маккавей пізніше стала позначати всіх повстанців та захисників віри.

с. 401 Вітелій — Луцій Вітеллій (10 р. до н. е.—51 р. н. е.) — політичний та військовий діяч Римської імперії. У 35–39 рр. був проконсулом провінції Сирії, якому підлягала Іудея.

с. 402... Вітелій син Авль — Авль Вітеллій (12–69), римський імператор у квітні—грудні 69 р.

с. 412... а жінки на галереї думали про сарептську вдовицю — йдеться про біблійний сюжет, описаний у 17 розділі третьої книги Царств — як Господь послухав ревної молитви пророка Ілїї й воскресив померлого сина вдови з Сарепти Сидонської — древнього міста на півдні Лівану.

... сей вірш сучасного поета... — далі цитується рядок з поеми римського поета-філософа Тита Лукреція Кара (бл. 99–55 до н.е.) “Про природу речей”.

Предок

Перша публікація: Вестник Европы. — 1915. — Июль. — С. 219–225.

Автограф невідомий.

Публікується за першодруком.

Про переклад російською мовою деяких своїх оповідань М. Грушевський домовлявся з українським письменником, публіцистом і літературознавцем М. Могилянським (1873–1944). З листом від 8 лютого 1913 р. М. Могилянський переслав авторіві свій переклад нариса М. Грушевського “Ніч” і обіцяв працювати над наступними творами. Він розпочав роботу над перекладом “Предка”, однак низка обставин завадила завершити її. Очевидно, розчарований таким затижним процесом, М. Грушевський попросив повернути авторські тексти, що М. Могилянський і зробив наприкінці вересня 1913 р. Жалкуючи з такого повороту подій, 6 листопада 1913 р. М. Могилянський писав М. Грушевському: “Не мав часу для тієї праці, яку б робити бажалось. І чи матиму швидко, не знаю” (ЦДІАК України. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 646, арк. 19 зв.).

Не маємо точної дати, коли М. Грушевський переклав цей твір, проте очевидно, що він зробив це в першій половині 1914 р., а також встиг переслати переклад до Санкт-Петербурга в редакцію авторитетного російського часопису ще до початку Першої світової війни (1 серпня 1914), яка застала його у Криворівні, та свого арешту й заслання (грудень 1914 р.). Переклад, зазначимо заради справедливості, не надто вдалий, але показово, що журнал опублікував його саме тоді, коли імперські власті звинувачували автора у шпигунській діяльності на користь Австро-Угорщини й тримали на засланні у Сибірську, а потім Казані. Лише завдяки клопотанню з боку Російської академії наук М. Грушевському дозволили перебраться до Москви.

с. 423 Крім того, он весь обмотан тонкими шнурками... — у першодруці коректорська помілака: “Кроме того, он весь обмотан тонкими шнурками и не зябнет”. Український оригінал: “Крім того він обмотаний весь тоненькими шкурами і зовсім не мерзне”.

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ

“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”

Публікується вперше за автографом: ЦДІАЛ України. — Ф. 401, оп. 1, спр. 58, арк. 1–34.

Твір без заголовка. На першому аркуші авторська дата початку роботи: “11 серпня 1888”, на арк. 32 зафіксовано, коли М. Грушевський востаннє працював із цим текстом: “IX. 24”.

с. 427 Горинь — річка в Україні та Білорусі (у межах України — 577 км, басейн річки — у Житомирській і Рівненській областях), права притока Прип’яті.

... меж ними 70 тяглих... — тяглом називався господар, який має велику рогату худобу.

Була неділя перед Петром [і] Павлом... — 12 липня за новим стилем — день святих апостолів Петра і Павла.

с. 428 ... от-от почне жито точиться... — тобто перестигле висохле зерно почне висипатися з колосків.

с. 429 ... він сам прибіг з Володимирського повіту за 3 роки... — Володимирський повіт у другій половині XVI—XVIII ст. входив до складу Волинського воєводства Речі Посполитої, адміністративний центр — місто Володимир (тепер Володимир-Волинський).

с. 430 Це були Абазинські козаки з Брацлавщини... — йдеться про козаків Андрія Мехмедовича Абазина (Абази; 1634–1703), військового і державного діяча України, з 1690 р. — брацлавського полковника. Разом з фастівським полковником С. Палієм А. Абазин став одним із керівників національно-визвольного повстання проти Речі Посполитої у 1702–1704 рр., яке сучасники називали “другою Хмельниччиною”.

с. 432 ... Дівчинонька козаченька просить... — українська народна пісня. Більш поширений варіант початку: Ой на гору козак воду носить,

Дівчинонька козаченька просить:

“Козаченьку, мій собою,

Візьми мене із собою,

Помандрую я з тобою!”

с. 433 ... *пана Лінчицького, под[е]стату волинського...* — правильніше “подесту”, тобто представників місцевої виконавчої влади.

... *пан Лінчицький завівся з сусідом й подав протестацію на гродський суд в трибунал* — гродські суди, старостинські суди — державні суди першої інстанції у великих карних справах на території давньої Польщі, з 1434 р. заведені й на українських землях під владою Польщі. Обиралися шляхтою. Розглядали кримінальні і цивільні справи шляхти, а також інших верств, якщо справа стосувалася шляхти. Виконували вироки вищих судів у кримінальних справах.

... *він часом заїздив теж сусідні лани...* — тобто розбійним нападом відбирав землі інших поміщиків.

... *ткач Микита забрав свої цівки та ляди...* — автор назвав лише дві деталі давнього ткацького верстата — кросен, маючи тут на увазі все обладнання для ткацтва.

с. 434 ... *було це перед Іллею...* — день пророка Іллі відзначається 2 серпня за н. ст.

с. 445 ... *після першого Спаса...* — 14 серпня — Перший Спас, також називається Маковія, Медовий, Спас на воді.

... *судові рочки...* — періодичні сесії гродського суду. Протягом року відбувалися три такі сесії: у січні, на початку червня та у вересні. Кожна така сесія тривала 4 тижні.

... *мали бути після другої Пречистої...* — 21 вересня — Різдво Пресвятої Пречистої Богородиці, яке також у народі називається Другою Пречистою.

... *серед розкішних лісів, не зазнавши лиха од гут та буд...* — гутою називали підприємство з виробництва скляних виробів, яке потребувало поташу. Місця перепалення деревини для добування поташу називались будами. Часто гуті і буди в інтересах виробництва розташовували поряд.

с. 451 *Турійськ* — тепер селище міського типу на Волинському Поліссі над р. Турією, центр Турійського району Волинської області. Містечко вважається найдавнішою заселеною територією на Волині. Перша писемна згадка про нього в “Повісті минулих літ” належить до 1097 р.

... *І землю, всім даною, і сердешним людом / Торгуєте?!* — рядки з поезії Т.Шевченка “Холодний Яр” (1845).

с. 455 *1699-й рік повернув діло на другий бік, маєтності вернулися знову, хоча й безлюдні, на корінь спустошені* — у жовтні 1698—січні 1699 рр. відбувся Карловицький міжнародний конгрес, на якому були укладені мирні договори між державами “Священної ліги” (Австрія, Венеція, Річ Посполита, Росія) та Османською імперією (Туреччина), яка зазнала воєнної поразки. Зокрема, Туреччина офіційно повернула Поділля Речі Посполитій.

с. 458 *Олика* — тепер селище міського типу у Волинській області, розташоване на перетині доріг з Рівного, Дубна та Луцька. Вперше згадується в Іпатіївському літописі у 1149 р.

с. 465 ... *сказав Охрім...* — у автографі помилоково — Трохим.

[Приват-доцент]

Фрагмент цього твору вперше друкувався у публікації: *Бурлака Г. Це одне джерело до вивчення теми “Михайло Грушевський і релігія” // Біблія і культура: Збірник наукових статей. — Вип. 7. — Чернівці, 2005. — С. 80—87.*

Увесь збережений текст публікується вперше за автографом: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. — Ф. І, № 3609-а, арк. 1—31.

Автограф на вузьких аркушах поживклого паперу, текст записаний з одного боку аркуша, вставки зрідка — на звороті; майже без правок. Збереглися аркуші (згідно з авторською нумерацією): 1—7, 52—57, 62, 86—100, 116, 125, 127—137, 150, через це текст фрагментарний, з великими лакунами. Відповідно до сучасної архівної пагінації зберігся лише 31 аркуш, — таким чином, на жаль, не маємо змоги простежити послідовний розвиток дії твору. На останній сторінці вгорі зазначено “VII”, текст не закінчений, обривається на півсторінці. Цей твір у автографі, про який йдеться (єдине на сьогодні джерело тексту), не має заголовка, однак у щоденникових записах за січень 1891 р. згадано твір з робочою назвою “Приват-доцент” (М. С. Грушевський. Щоденник (1888—1894 рр.) / Підгот. до вид. передне слово, упорядкув., комент. і післямова Леоніда Зашкільняка. — К., 1997. — С. 89): “Учора прийшла на думку тема оповід[ання], де був би неудачник. Коли власні свої біди абстрагуєш на яесь типічне лице, вони легшають...” (запис 28 січня 1891 р.); «Учора вже зробив доволі, міркував за свого [Приват]-доцента”, тільки треба, щоб було не поличче [тобто не портрет однієї особи. — Упор.], а група, а то нудно буде» (запис 29 січня). Окрім цього, жоден з інших відомих нам на цей момент текстів М. Грушевського не надається за змістом до такого заголовка. Тому припускаємо, що йдеться саме про твір з першою фразою “В актовій залі університету починався диспут...”, який зберігся фрагментарно. Також на підставі цитованих щоденникових нотаток датуємо твір приблизно: січень-лютий 1891 р.

На звороті першого аркуша зазначений перелік персонажів: Канюка; Штаньга; Яроцький; Марко Петр[ович]; Етінгер, ректор; Іваницький; Ковалько, стар[оста] 3 к[урсу]; Дяконенко; курсистки; Іван Терентевич; Малицький; Купецький; Задорожній; Матюшенко; Соловейчик; Марина; Іван; Висоцький; Михальченко; Сумневич; Колька; Іван Дементевич; Мисякевич.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред.
П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924)
/упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.